

Klasik Arap Nesrinde ‘*Hazırcevaplık*’ Olgusu

Şener Şahin

Arş. Gör. Dr., U.Ü. İlahiyat Fakültesi

shenersahin@hotmail.com

Özet

Klâsik Arap edebiyatının hacimli kaynakları, Müslüman mizahı ve eğlence edebiyatı noktasında zengin bir muh-tevaya sahiptir. Bu makale, mizahın önemli temalarından biri olan ‘hazırcevaplık’ olgusunu, nesirle sınırlı kalarak ve metin eksenli olarak irdelemektedir.

Abstract

The Phenomenon of “Wittedness” in the Classical Arabic Prose

Bulky sources of the Classical Arabic Literature give us highly rich materials with a broad range of themes on Islamic humour. And this article is a text-oriented examination on the theme of “wittedness”, restricted to the prose works.

Anahtar Kelimeler: Arap edebiyatı, nesir, mizah, hazırcevaplık

Key Words: Arabic literature, prose, humour, wittedness

Bu makale, *edeb* literatürüne ait eserlerde sık sık karşımıza çıkan, Müslüman mizahının ve eğlence edebiyatının karakteristik yönlerinden biri olduğunu düşündüğümüz ‘*hazırcevaplık*’ olgusu

etrafında metin eksenli hazırlanmış bir incelemedir. Bu çalışmada, müslüman mizahına dair sınırlı bir malzeme akronolojik bir yaklaşımla ele alınacaktır. Zira, bu konudaki en eski malzeme zamanımıza kadar korunamadığı gibi, daha sonra bu malzemeyi derleyenlerin de eserlerini yazarken tarihsel bakış açısıyla ilgilenmedikleri ve klâsik Arap mizahının tarihsel bir çözümlemesi için gereken altyapıyı sağlamadıkları görülmektedir¹. O nedenle, eleştirci bir zekâ, hikâyelerde apaçık efsânevi ya da tarihen varlıkları su götürür bir takım unsurları keşfedebilir. Ancak yine de bu durum, malzemenin genelindeki bir iç tutarlılığı görmemize ya da rivâyetlerin tarihsel bakımdan bir öze sahip olduğu kanaatini benimsememize engel değildir. Rozenhal'ın de işaret ettiği gibi, bu edebiyat -abartılı veya yarı kurgusal da olsa- Arap toplumuna ait reel sosyal durumları yansıtma iddiasındadır².

Çalışma, 'hazırcevaplık' kavramını, nazım türünde değil, nesir türünde kaleme alınmış belli başlı temel eserler çerçevesinde inceleyecektir. Esâsen, kavramın nazım ürünlerindeki yoğunluğu, Cerir, Farazdak, el-Ahtal, Ebu'l-Atâhiyye, Ebû Nuvâs, Ebû Dulâme ve daha adlarını sayamayacağımız bir çok hazırcevap söz ustası sâyesinde, nesirdekilerden daha geride değildir. Ne var ki böyle bir hedef, makalemizin sınırlarını aşacak boyuttadır.

A. TERİMLER VE KAVRAMLAR

Doğrudan Arap mizahını konu alan klâsik kaynaklara ve mizahı dolaylı olarak inceleyen ansiklopedik mâhiyetteki eserlere göz attığımızda, hazırcevaplık terimiyle alakası olan birtakım kavramlarla karşılaşmaktayız. Bunların başında, aynı kökten türe-yen ظَرْفٌ veya ظَرَفَةٌ (nüktedanlık) sözcükleri gelmektedir. İnce espri anlayışına, kıvrak zekâyâ ve nükte yapmada doğaçlama yeteneğine sahip kişiye ظَرِيفٌ (çoğ. ظَرَفَاءٌ veya ظَرَفٌ) denilmektedir. Bu terim, nükteli sözler söylemek, akıllıca cevaplar vermek, sevmediği insanları ya da hâmisi pozisyonundaki insanların sevmediklerini karikatürize etmek için gerekli bir yeteneğe sahip oluşu ifade etmektedir. O nedenle, klâsik Arap biyografilerinde, edebî yönü tanıtılan şahısla ilgili olarak kullanılan terimlerden kayda değer bir tanesi صَاحِبُ الظَّرْفِ وَالنُّكْتِ dir. Sözgelimi, Ebû Abdullah el-Cemmâz, Ebû Nuvâs'ı tanımlarken: كَانَ أَظْرَفَ النَّاسِ مَنْطِقًا (...) وَأَسْرَعَهُمْ جَوَابًا كَانَ أَهْلَ الْمَدِينَةِ أَكْثَرَ النَّاسِ da kullanmış³, Medine halkının nüktedanlığı da

¹ Rozenhal, Franz, *Erken İslam'da Mizah (Humour in Early Islam/Çev.: Ahmet Arslan)*, İris Yayıncılık, I. Baskı, İstanbul, 1997, s.6.

² *Erken İslam'da Mizah*, s.41.

³ Husrî, İbrahim Ali, *Zehru'l-âdâb (I-II)*, -Şerh ve Tahkik: Ali Muhammed el-Bicâvî-, II. Baskı, Dâru İhyâi'l-kutubi'l-Arabiyye, c.I, s.163.

ظَرْفًا وَأَحْلَاهُمْ مَزَاحًا biçimindeki bir cümle ile anlatılmıştır⁴. Beğeni toplayan bir nükteden sonra, nükteyi yapana dair kanaat belirtilmek istendiğinde ise, çoğu zaman *اِسْتَضْرَفَهُ* (onu nükte-dan ve hazır cevap buldu) deyimini kullanılmaktadır.

جَوَابٍ حَاضِرٍ terkinde ise, cevap ile bu cevâbın sürati arasındaki ilişkiye dikkat çekildiği görülmektedir. Zamansal olarak az bir gecikme, cevâbın özündeki vurucu etkiyi ortadan kaldıracaktır. Câhız'ın, Mesleme bin Abdulmelik'e nispetle aktardığı şu söz bununla ilgilidir:

مَا شَيْءٌ يُؤْتَى الْعَبْدَ بَعْدَ الْإِيمَانِ بِاللَّهِ تَعَالَى أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ
جَوَابٍ حَاضِرٍ. فَإِنَّ الْجَوَابَ إِذَا انْعَقَبَ لَمْ يَكُنْ شَيْئًا.

Kişiyeye, Allah'a imandan sonra, hazırcevaplılık kadar üstün bir şey (kabiliyet) verilmemiştir. Geciktirilmiş bir cevâbın hiçbir kıymet-i harbiyesi yoktur⁵.

Bunun yanında, mesleği, özellikle komik hâdiselerin rivâyeti-ne ya da bu tür mizah malzemesini bizzat yaratmaya bağlı olan kimselerin, hâfızalarını geliştirmek ve zekâ kıvraklığını sağlamak üzere -kişide gergin bir psikoloji meydana getirdiği iyi bilinmesine rağmen- belâzur adı verilen şıradan içtikleri, bir başka ifâdeyle, nüktedan ve hazırcevap olabilmek için özel çaba içine girdikleri bilinmektedir. Sözelimi, Ebu'l-Aynâ, her dem nüktedan kalmak, hazırcevaplılığını her vesileyle kullanabilmek için böyle bir yöneme başvurmuştu⁶.

Bir başka terim, 'ani ya da beklenmedik şekilde söylenen, çarpıcı, çoğu defa esprî ifâde eden söz' mânâsındaki *بِدِيهَةٍ* sözcüğüdür⁷. Türkçede hazırcevap dediğimiz tipleri tanımlamak üzere, Arapçada, bu kelimeden yola çıkarak *حَاضِرُ الْبِدِيهَةِ* tabiri kullanılmakta, *قَالَ عَلَى الْبِدِيهَةِ* veya *سُرْعَةَ الْجَوَابِ* terkipleri hazırcevaplılığı⁸:

⁴ *Zehru'l-âdâb*, c.II, s.1672.

⁵ Câhız, *El-Mehâsin ve'l-ezdâd*, s.32.

⁶ el-Husrî, *Cem'ul-cevâhir fi'l-mulah ve'n-nevâdir*, Tahkik: Ali Muhammed el-Bicâvî, Dâru'l-cil, Beyrut, 1987, s.226.

⁷ et-Tevhîdî, Attâbî'nin ağzından, Arap milletinin 'hazırcevaplılık' (بِدِيهَةٍ), Acem milletininse "tefekür" (رَوِيَّةٌ) vasfı ile temayüz ettiğini nakletmek-tedir. et-Tevhîdî, Ebû Hayyân, *el-Basâir ve'z-zehâir (I-IX)*, Tahkik: Vedâd el-Kâdî, Dâru Sâdir, 1. Baskı, Beyrut, 1988, 4.Cilt, 7.Cüz, s.78.

⁸ Sözelimi Hamevî, *Mucemu'l-udebâ'da*, Muhammed bin el-Kâsım el-Hâşimî'ye ait bilgileri verirken, onun pratik cevaplılığına şu sözlerle işaret etmektedir:

(...) كَانَ فَصِيحًا بَلِيغًا مِنْ ظَرْفَاءِ الْعَالَمِ آيَةً فِي الذُّكَاةِ وَاللِّسَنِ وَسُرْعَةَ الْجَوَابِ.

Fasih bir dile, ince bir mizah anlayışına, dünya çapında keskin bir zekaya, yüksek dil/hitap kabiliyetine ve hazırcevaplılık yeteneğine sahip birisi idi. s.286.

deyimi ise 'hazırlıksız cevap vermeyi' ifade etmektedir. Bir bedevinin, 'Hangi insan insanların en beliğidir?' sorusuna verdiği

أَحْسَنُهُمْ لَفْظًا وَأَمْتَلُهُمْ بَدِيهَةً

(En uygun sözü en çabuk biçimde ifade eden)

tanımlamasında da⁹ görüldüğü üzere, بَدِيهَةً lafzı, verilen yanıtın estetik boyutu kadar süratli oluşu anlamını da çağırıştırır.

Klâsik kaynaklarda rastlanan, yanıtın hazırcevaplılığı kadar muhatap üzerindeki etkisini de gösteren bir terim 'susturucu cevap' anlamına gelen جَوَابٌ مُسْكِتٌ terkihi olup¹⁰, II. Abbâsi dönemi ediplerinden İbn Ebî Ayn'ın günümüze kadar ulaşan eseri tam da böyle bir adıyla جَوَابٌ (الْأَجْوِبَةُ الْمُسْكِتَةُ) taşımaktadır. Aynı anlamda olmak üzere جَوَابٌ مُفَجِّمٌ terkihi de yaygındır ve bazen bu ikincisinin yerine fiil sigasıyla فَافْحَمَةٌ (...) قال kalıbı da kullanılmaktadır. Bir hazırcevâbın, muhatabı âciz durumda bırakması جَوَابًا -رَدًّا- جَوَابًا (...) (söyleyecek söz bulamadı) biçimindeki yaygın bir kalıpla da ifade edilmektedir.

Nüktedan birinin verdiği cevâbın ille de muhatabı susturucu nitelikte olması beklenmemelidir. Bazen duruma uygun bir eylem veya söylem, aynı ortamı paylaşan diğer kişilerin beğeni ya da takdirleriyle (إِعْجَابٌ) ödüllendirilmek suretiyle de işlevini ifâ edebilir. Câhız, *Kitâbu'l-hayevân*'ın, 'Ehâdis min e'âcibi'l-memâlik (câriye ve kölelerin beğeni toplayan sözleri)' başlıklı kısmında, hazırcevap kölelerin bu türden nüktelerine yer vermiştir¹¹. Daha sonraki dönem edeb eserlerinde de rastladığımız şu diyalog, bunun güzel bir örneğidir:

Adamın biri, köle pazarında bir câriyeyi iyice inceleyip almaya niyetlendikten sonra: 'Elinde bir mesleğin var mı?' diye sorar. Câriyenin pratik zekâsı muhteşemdir: "Elimde bir mesleğim yok, ama ayağımda var!"¹².

Bu sözleyle rakkâse olduğunu ima eden câriye, keskin zekâsı ve pratik cevaplılığı sayesinde müşterinin gözüne girmeyi başarmaktadır.

Şâyet sergilenen hazırcevap tutum, kişinin karşı karşıya bulunduğu büyük bir tehlikeyi savmaya yarayacak türden özel bir durum arz ediyorsa, kaynaklarda bunu tanımlamak üzere التَّخْلُصُ (zor durumdan ustaca kurtulmak) ya da حُسْنُ التَّخْلُصِ (uygun bir

el-Hamevî, Yâkût, *Mu'cemu'l-udebâ (X: 20Cüz)*, Dâru'l-fikr, 3.Baskı, 1980; 9.Cilt, 18.Cüz, s.295.

⁹ *el-Basâir ve'z-zehâir*, 3.Cilt, 1.Cüz, s.27.

¹⁰ İbnu'l-Cevzi'nin *Kitâbu'l-ezkiyâ*'sının bir bölümü فِي ذِكْرِ مَنْ فَلَجَ عَلَى خَصْمِهِ فِي الْمَنَاطِرَةِ başlığını taşımaktadır, Bkz. İbnu'l-Cevzi, Ebu'l-Ferec Abdurrahman, *Kitâbu'l-ezkiyâ*, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, I. Baskı, Beyrut, 1985.

¹¹ Câhız, *Kitâbu'l-hayevân*, c.VI, s.490.

¹² *el-Ecvibetu'l-muskite*, s.121; *Ahbâru'z-zırâf*, s.148; *Kitâbu'l-ezkiyâ*, s.251.

cevapla kritik pozisyonu atlatmak) anlamlarındaki terkipler kullanılmış, hatta bu kavramlar hatırı sayılır ölçüde anekdotik malzeme ihtiva eden *edeb* türü eserler için özel alt başlıklar oluşturmuştur. Örneğin İbn Ahmed el-Mukrî el-Enbârî'nin *el-Muhtâr min nevâdiri'l-ahbâr* adlı eserinde şu başlık yer almaktadır¹³:

فِي التَّخْلِصِ مِنَ الْمُلُوكِ وَدَوِي الإِقْتِدَارِ بِالْبَلَاغَةِ وَحُسْنِ الإِعْتِدَارِ

(Belagat ve Yerinde Mazeret Belirtme Sâyesinde

Kral ve İdarecilerden –cezâlarından- Kurtulma Babı)

Bütün bunların yanı sıra, eşâsen, klâsik, Arap mizahı terimlerinden مُزَاحٌ, فَكَاهَةٌ, دُعَابَةٌ, نَادِرَةٌ, نَكْتَةٌ, مَلْحَةٌ, طَرْفَةٌ, لَطِيفَةٌ, سُخْرِيَّةٌ gibi çok sayıda terimin -ki bir çoğunun anlam bakımından keskin sınırlarla birbirinden ayrıldığını söylemek zordur- zımnen de olsa hazırcevaplık kavramıyla alâkalı olduğunu söyleyebiliriz. Hatta Arap mizahının, hazırcevaplık prensibi üzerine inşa edilmiş olduğunu söylersek, bu büyük ölçüde doğru kabul edilmelidir. Zira, yukarıda sıralanan terimlerle ilgili her durumda veya duruma uygun her sözde mutlaka âni, fevrî ve hazırcevap bir durum ya da tutum söz konusudur. Zaten, insanda gülmeyi sağlayan, ruhu bir parça neşelendiren husus, sürpriz biçimde ortaya çıkan söz veya durumların yarattığı esprili havadan başka bir şey değildir. Rozenthal'e göre bu esprili havayı oluşturan şey, fiziksel ve sosyal çevrenin insan üzerinde uyguladığı sınırlamalardan birinin aniden kalkması neticesinde duyulan rahatlık hissidir:

Kelime oyunlarına dayanan mizah ve söz şakalarının bütün diğer değişik çeşitleri, kaynağını, insanın dilsel ifâdesinin oldukça katı şekilde sınırlandırılmış ve genellikle mantıksal kanallar içinde hareket etmesi gerçeğinden alırlar. Bu kanallardan herhangi bir sapma, alışlagelmiş kısıtlamalardan bir kurtuluş duygusu yaratır ve bundan ötürü komiktir¹⁴.

Bildik kalıpların dışına çıkmanın insan psikolojisi üzerinde yarattığı sihirli etkiyi yansıtan bir hâdise, Hz. Peygamberin amcası Abbas ile bir bedevi arasında geçen şu diyalogda net olarak gözlemlenmektedir:

Bedevi : Sen mi büyüksün, yoksa Muhammed mi (hanginiz önce doğdu)?

¹³ el-Enbârî, İbn Ahmed el-Mukrî, *el-Muhtâr min nevâdiri'l-ahbâr*, el-Mektebetu'l-asriyye, Beyrut, 1994, s.59.

¹⁴ *Erken İslam'da Mizah*, s.3.

Abbas : Ben kendisinden daha önce doğmuş olduğum halde, o benden daha büyük!¹⁵

Buna ilişkin bir diğer örnek de şu olabilir:

Adam : Beni akrep ısırды, ilacı nedir, biliyor musun?

Nüktedan : Sabaha kadar feryat etmek!¹⁶

Son olarak, hazırcevap bir tavır ya da söylemin mutlaka mizah değeri taşımak zorunda olmadığını yukarıda belirtmiştik. Bu, çok büyük oranda böyle ise de, özellikle hikemî edebiyata ait parçalarda ve sūfi kültürde yaygın olan soru-cevap tipi diyalogların irşad muhtevâlî olduğuna, dolayısıyla daha ciddi bir karakter arzettiğine işâret etmek gerekir.

B. LİTERATÜR

Hikmetli sözler bir tarafa bırakılırsa, Arap kafasının kendisini hemen bütünüyle şiirde gösterdiği, dolayısıyla, sistemli bir nesir kuruluncaya kadar kültürün ve folklor değeri taşıyan bilginin nesilden nesile ancak şifâhî kanalla aktarıldığı bilinen bir gerçektir. Şiir sanatına bu imtiyazı veren seci', cümle içi disiplin ve ritim gibi hususlar, Arap düzyazı sanatı geliştikten sonra -belirli ölçüde- onda da etkili olmuş, hatta belirli dönemlere ait yapıtlar bu yönleriyle sivrilmişlerdir. Bu yüzden, Câhiliyye döneminin ardından, Arap toplumundaki okuma yazma oranı yükselip Arap nesri geliştikten sonra dahi, şifâhî geleneğe ait birtakım hususların hâlâ etkilerini sürdürdüğü görülmektedir. Hiç şüphesiz bunların başında, bilginin 'diyalog' biçiminde kurgulanıp aktarılması gelmektedir. Dolayısıyla, konumuzun özünü teşkil eden 'hazırcevaplık' kavramı, bu ifade tarzı bünyesinde kendisine geniş bir yer bulmaktadır.

Esâsen Arap toplumu, diyalog tarzında kurulu hazırcevap örnekleri ve bu retoriğin ikna edici gücünü, öncelikle Kutsal kitapları Kuran'da yer alan bazı âyetler aracılığıyla keşfetmiştir. Mekke aristokrasisi ile Hz. Peygamber ve ona inanan azınlık bir zümre arasında cereyan eden inanç mücadelesi, bir çok âyette sözlü restleşmeye dönmekte, putperest gelenekleri sürdürme kararlılığında olan Mekke eşrafı, basit ama çarpıcı cevaplar karşısında mantıksal bakımdan köşeye sıkıştırılmaktadır:

وَضَرَبَ لَنَا مَثَلًا وَنَسِيَ خَلْقَهُ قَالَ مَنْ يُحْيِي الْعِظَامَ وَهِيَ رَمِيمٌ ؛ قُلْ
يُحْيِيهَا الَّذِي أَنْشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ وَهُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ.

¹⁵ *Kitâbu'l-ezkiyâ*, s.33, 171; *el-Mehâsin ve'l-ezdâd*, s.31; *Ahbâru'z-zirâf*, s.54.

¹⁶ *Ahbâru'z-zirâf*, s.142.

Bir de kendi yaratılışını unutarak bize bir örnek getirdi. Dedi ki: “Çürümüşlerken kemikleri kim diriltecek?” De ki: “Onları ilk defa var eden diriltecektir. O, her yaratılmışı hakkıyla bilendir.” (Yasin:78-79)

وَقَالُوا أَنَدَا كُنَّا عِظَامًا وَرَفَاتًا إِنَّا لَمَبْعُوثُونَ خَلْقًا جَدِيدًا ؛ قُلْ كُونُوا
جِجَارَةً أَوْ حَدِيدًا ؛ أَوْ خَلْقًا مِّمَّا يَكْبُرُ فِي صُدُورِكُمْ فَسَيَقُولُونَ مَن
يُعِيدُنَا قُلِ الَّذِي فَطَرَكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ فَسَيُنْغِضُونَ إِلَيْكَ رُؤُوسَهُمْ وَيَقُولُونَ
مَتَى هُوَ قُلْ عَسَى أَنْ يَكُونَ قَرِيبًا

Dediler ki: “Biz bir yığın kemik, bir yığın ufantı olduğumuz zaman mı yeniden bir yaratılışla diriltilecekmışiz, biz mi?” De ki: “(Şüpheli mi var?) İster taş olun ister demir!” “Yahut aklınızca, diriltilmesi daha da imkânsız olan başka bir varlık olun, (yine de diriltileceksiniz.)” Diyecekler ki: “Peki bizi ha-yata tekrar kim döndürecek?” De ki: “Sizi ilk defa yaratan.” Bunun üzerine başlarını sana (alaylı bir tarzda) sallayacaklar ve “Ne zamanmış o?” diyecekler. De ki: “Yakın olsa gerek!” (İsra:49-51)

Hz. Peygamber de, mizaç olarak hazırcevap bir karakter sergilemekteydi. Asr-ı saadet sonrası dönemde, Müslümanlar arasında, Onun zekâsını göstermek üzere, gündelik yaşamına ilişkin hazırcevaplık örneği teşkil eden çok sayıda rivâyetin nakledildiği görülmektedir. Şu hâdis bu tür rivâyetlerden sadece biridir:

Medine’li yahudilerden biri, imtihan etmek gayesi ile Hz. Peygamberin yanına gelir ve elindeki bir parça yiyeceği göstererek: ‘Ey İslam peygamberi! Bu benim rızık mıdır?’ diye sorar. Esâsen senaryo ortadadır; şâyet peygamber soruya “Evet!” derse o şeyi yemeyip bırakacak, “Hayır!” derse bu defa da yiyerek her halukarda peygamberi insanlar nezdinde küçük düşürmeye çalışacaktır. Ancak Hz. Muhammed zekice kurgulanmış bu tuzak karşısında tereddütsüz yanıt verir: ‘Yersen rızıkındır!’.

İşte, Kuran ve hadislerden başlamak üzere, daha sonra Arap edebiyatının nazım ve nesir sahalarında hazırcevaplık olgusu bâriz biçimde önem kazanmaya başlamış, toplumun değişik kesimleri buna yoğun bir alaka gösterir olmuştur. Bizzat Hz. Peygamberin, Hassân bin Sâbit, Abdullah bin Ravâha, Ka’b bin Züheyr ve Ka’b bin Mâlik gibi hazırcevap şâirlerin hicviyeleri aracılığıyla İslam dinini ve müslümanları savunduğu da bilinmektedir¹⁷.

¹⁷ Doğan, Yusuf, *İkinci Abbâsi Döneminde Mizah* (Basılmamış Doktora Tezi: U.Ü. Sos.Bil.Ens. 2003): s.89

İslam'ın ilk yüzyılına da içine alan böylesi erken bir tarihe ait hazırcevap karakterli malzemenin, zamanla mizâhi bir kisveye büründüğü, hatta bir takım rivâyet, fıkra ve anekdotlar aracılığıyla doğrudan mizah değeri taşır hale geldiği görülmektedir. Aşağıda, 'Toplumun Hazırcevap Kesimleri' başlığı altında daha detaylı görüleceği gibi, sözü edilen malzeme türüne katkı sağlamak üzere toplumun geniş bir kısmı adeta seferber olmuş gibidir. Filozoflar, bilgeler, cahiller, yalancı peygamberler, ahmaklar, dalgınlar, cimriler, asalaklar, gösteriş budalaları, dilenciler gibi toplumun oldukça geniş ve renkli katmanları, şifâhî kültürün bu en çarpıcı ifâde üslubunu yansıtmada olabildiğince üretken davranmışlardır.

Hangi tür eserlerin ya da kaynakların malzeme bakımından zengin olduğuna gelince; Emeviler döneminde, teorik düzeyde veya malzeme olarak, salt mizahı konu alan eserlere rastlanmamakla birlikte, Abbâsiler döneminde kaleme alınan eserlere ve bir şekilde mizaha yer veren derlemelere göz atıldığında, bunlarda hatırı sayılır bir mizah malzemesinin mevcudiyetine şahit olunmaktadır. Söz konusu eserler, dönemin edebiyat ve kültür hayatını yansıtan, ciddi bilgiler arasına mizâhi hikâyeler ve şiirler serpiştiren, umumi bilgiler ihtiva eden ansiklopedik mâhiyette eserlerdir. Şimdi öncelikle bu tür ansiklopedik eserlerden önemli gördüğümüz birkaçına kısa kısa işâret edilecek, arkasından, konuya malzeme sağlayan diğer kaynaklara başlıklar altında ve özet biçimde değinilecektir.

(1) Ansiklopedik Mâhiyetteki Eserler

Bunların başında **Câhız'ın** *Kitâbu'l-hayevân* adlı eseri gelmektedir. Bu ansiklopedik mâhiyetli eserin değişik kısımlarında - sözgelimi **جَوَابُ صَبِيٍّ** (küçük bir çocuğun yanıtı) başlıklı bölümde¹⁸, *el-Beyân ve't-tebyîn* adlı eserinin **أَحَادِيثُ مِنَ أَعْجَابِ الْمَمَالِكِ** (köleler tarafından verilen hazırcevaplar) kısmında¹⁹, keza, *el-Mehâsin ve'l-ezdâd* adlı eserinin **مَخَاسِنُ الْجَوَابِ** (Yerinde cevaplar)²⁰ ve **مَخَاسِنُ الدَّهَاءِ وَالْحِيلِ** (Deha niteliğinde cevaplar ve çözümler/çıkış yolları)²¹ başlıkları konu açısından önemli bilgiler içermektedir.

İbn Kuteybe'nin *Uyûnu'l-ahbâr* adlı eserinin **التَّائِبُ فِي الْكَلَامِ** başlıklı kısmında²² ustaca zor durumdan kurtulma ve güzel karşılık verme ile ilgili anekdotlar yer almaktadır.

¹⁸ *Kitâbu'l-hayevân*, c.II, s.168.

¹⁹ *Kitâbu'l-hayevân*, c.VI, s.488-493.

²⁰ *el-Mehâsin ve'l-ezdâd*, s.30.

²¹ *el-Mehâsin ve'l-ezdâd*, s.131.

²² İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-ahbâr*, Dâru'l-kutubi'l-Mısriyye (c.I-II), I. Baskı, 1930, Kahire, c.I, s.197.

Keza, el-**Beyhaki'nin** *el-Mehâsin ve'l-mesâvi* adlı eserinin مَحَاسِنُ الْجَوَابِ (Güzel cevap verme), مَحَاسِنُ الْعَفْوِ (Güzel cevapla affedil-me) ve مَحَاسِنُ الْإِزْكَانِ (Sezgilerinin yardımıyla -ferâset ve basîretle- cevap verme) başlıklı kısımlarında hazırcevapla cezâdan kurtulma örnekleri yer almaktadır.

İbn Ebî 'Avn'ın *el-Ecvibetu'l-muskite* adlı eseri ise, değişik sınıflardan (akıllı deliler, özürlüler, dilenciler, şâirler, içki meclisleri, kadılar, muhannesler) hazırcevap tiplerle alâkalı çok sayıda anekdot içermektedir.

Zemahşerî'nin, genel olarak bir anekdot hazinesi kabul edilmesi gereken *Rabîu'l-ebrâr ve nusûsu'l-ahbâr* adlı eserinin bilhassa بَابُ الْجَوَابَاتِ الْمُسَكَّنَةِ (Susturucu cevaplar bâbı) başlıklı kısmı konumuz bakımından hayli cömert bir eserdir.

Endülüslü müelliflerden **Ebû Ömer İbn Abd Rabbihi** (ö.328/939-40), her bir bölümünü kıymetli bir taşla isimlendirdiği العِقْدُ الْفَرِيدُ (Eşsiz Gerdanlık) adlı eserinin *Kitâbu-lu'lu'us-sâniye* adlı kısmını genel olarak, kitabın sonlarında yer alan *el-Mudhikât* kısmını ise özel olarak mizaha tahsis etmiştir. Eser, edebiyat ve tarihle ilgili anekdotların yanı sıra, toplumun özellikle ukalâu'l-mecânin denilen sınıfına ilişkin anekdotlar bakımından oldukça zengin bir materyale sahiptir.

el-Husrî, hem *Cem'u'l-cevâhir fi'l-mulah ve'n-nevâdir*'de, hem de *Zehru'l-âdâb* adlı eserinde, hazırcevaplık, kıvrak zekâlılık, zekâsı sâyesinde müşkil durumlardan kurtulma, güzel yanıtları sâyesinde halife ve emirlerin ihsanlarına mazhar olma üzerine sayısız anekdot nakletmektedir. Bu malzeme özellikle *Zehru'l-âdâb*'da sistematik biçimde yer almamaktadır. Bu eserin elimizdeki baskısının tahkikini yapan Ali Becâvî tarafından kitaba sonradan eklenen fihriste göz atılacak olursa, sadece bu başlıklar dahi bize bu konuda bir fikir verebilir:

غُلَامٌ يُفَجِّمُ عُمَرَ بْنَ عَبْدِ الْعَزِيزِ

(Çocuk Ömer bin Abdulaziz'i susturuyor)

بَدِيهَةٌ أَبِي نُوَّاسٍ

(Ebu Nuvas'ın pratik cevaplılığı)

خِطَابُ أَبِي الْعَيْنَاءِ وَجَوَابُهُ

(Ebu'l-Aynâ'nın hitâbeti ve cevap verme yeteneği)

فِطْنَةُ الْأَعْرَابِ

(Arapların zekâsı)

حُسْنُ تَخَلُّصٍ

(Zekice tehlikeyi savma)

بَدَائِهِ فِي مَجَالِسِ الْخُلَفَاءِ

(Halifelerin huzurunda sergilenen hazırcevaplık örnekleri)

أَجْوَبَةٌ حَسَنَةٌ

(Güzel yanıtlar)

إِفْحَامٌ فِي الْجَوَابِ

(Verdiği yanıtla muhatabı susturma)

Bunlar gibi doğrudan hazırcevaplılığı çağrıştıran başlıkların yanı sıra, eserde, diğer başlıklar altında da yine konuyla alakası olan malzeme yer almaktadır.

Nispeten geç dönem ansiklopedistlerinden **en-Nuveyrî'nin** (ö.732/1331) 30 ciltlik hacimli eseri *Nihâyetu'l-erab fi funûni'l-edeb*'inin dördüncü cildinin üçüncü babı *فِي الْمَجُونِ وَالنَّوَادِرِ وَالْفَكَاهَاتِ وَالْمُلْحِ* başlığını taşımaktadır. Keza bu başlık altındaki malzeme de hazırcevap oluşu eksen alan sayısız anekdota yer vermektedir²³.

Yine geç dönem müelliflerinden biri kabul edebileceğimiz ve *Keşkül* adlı *edeb* türündeki eseri, klâsik Arap mizahı sahasında araştırma yapacaklar için oldukça faydalı materyaller içeren **Bahâuddin el-Âmilî** de (ö.1031/1622), çok değişik konularda derlediği antolojik mâhiyetteki eseriyle bu alanda atlanmaması gereken bir referansdır.

(2) Nevâdir Türü Eserler

Kaynaklarda, 1. ve 2. Abbâsi dönemi müelliflerinden onlarca-sınının *'Nevâdir'* türünde eserler verdiği zikredilmekteyse de, bunların hiçbirisi günümüze kadar ulaşmış değildir. Kalkaşendî, İbn Nedîm, İbn Hallikân ve Kâtip Çelebi gibi biyografi yazarları bize, edebiyatın bu türüne ait çok sayıda eserin adını vermektedir.

(3) Emâlî ve Mecâlis Türü Eserler

Hicri 2. asırdan 10. asra kadar telif edilen *Emâlî* ve *mecâlis* türü eserler, muhaddis ve fakihlerin yanı sıra edebiyatçıların da rağbet ettikleri bir türdü. Bu eserlerde, lügat ve nahiv konularının yanı sıra, tanınmış Arap hakîm, hatip ve şâirlerin hikmetli söz ve şiirlerine, latîfe ve nüktelerine, bilhassa da halife meclislerinde veya emirlerin huzurunda yapılan edebî sohbet ve hitâbelere geniş yer ayrılmaktaydı. Bu bakımdan, bu nevi eserlerde, hazırcevap oluş üzerine kurgulanmış sayısız anekdota rastlamak mümkündür. Burada,

²³ Nuveyrî, Şihabuddin Ahmed bin Abdulvehhab, *Nihâyetu'l-erab fi funûni'l-edeb* (I-XXX), Vizâratu's-sekâfe ve'l-irşâdi'l-kavmî, Kahire, Bkz. c.4, s.1-75 arası.

bunlardan sadece birkaçına işâret edilecektir. **Ahmed b. Mervan ed-Dineverî'nin** *Kitâbu'l-mucâlese ve cevâhîru'l-ilm* adlı eserinin *et-talattuf fi muhâtabati's-sultân li ecli'l-afv* ve *Mimmâ câe fi 't-talattuf fi'l-keâm ve hüsnî'l-cevâb* başlığı altında zor durumdan hazırcevaplıkla kurtulma örnekleri yer almakta; keza, **Yemût b. el-Muzerra'ın** *el-Emâlî* adlı eserinin *el-mulah ve'n-nevâdir* kısmında da hazırcevaplıkla ilgili bol malzeme bulunmaktadır²⁴.

(4) Toplumun Belirli Sınıflarını Konu Alan Mizâhi Nitelikli Eserler

- (a) Zekilerle ilgili kitaplar: *Kitâbu'l-ezkiyâ* (İbnu'l-Cevzî)
- (b) Ahmak ve dalgın tiplerle ilgili kitaplar: *Ahbâru'l-hamkâ ve'l-muğaffelîn* (İbnu'l-Cevzî)
- (c) Asalak tiplerle ilgili kitaplar: *Kitâbu't-tatfîl ve hikâyâtu't-tufeyliyyîn* (Hatîb el-Bağdâdî)
- (d) Nüktedan tiplerle ilgili kitaplar: *Ahbâru'z-zırâf* (İbnu'l-Cevzî)
- (e) İşî deliliğe/meczupluğa vuran tiplerle ilgili kitaplar: *Ukalâu'l-mecânîn* (İbn Habîb).

C. KLASİK ARAP TOPLUMUNDA HAZIRCEVAP KESİMLER

Klâsik Arap mizahının malzemesi, özellikle râşid halifeler döneminden sonra, yatay ve dikey düzlemde toplumun değişik katmanlarına dağılmış şehirli-bedevisi Arap karakterlerden ve onlarla iç içe yaşamaya başlayan diğer milli unsurlardan alınmıştır. Bu mizah malzemesindeki (fıkra, hikâye ve nevâdirlerdeki) ana figürlerin çoğu anonim karakterde olup; kurnaz veya yarım akıllı bedeviler, karıkocalar, kadılar, farklı meslek üyeleri, değişik yaş gruplarına ait üyeler bu son derece geniş yelpazenin değişik açılımlarını oluşturmaktadır²⁵. Her ne kadar, bazı nüktedan ve hazırcevap tipler, müsülman aristokrasisininin değişik idâri katmanlardaki üyeleriyle bağlantılı ya da onların himâyeye şemsiyesi altında yaşamışlarsa da, diğer pek çoğu halkın arasında hayat sürmüş, anonim karakterdeki mizaha malzeme sağlamışlardır. Dolayısıyla, saray eksenli politik ve aristokratik karakterdeki şakaların yanısıra, özellikle şehirli orta sınıfın her düzeydeki mizâhi ürünleri de bu malzemeye katkı yapmıştır.

Aralarında, cahiller, ahmaklar, dalgınlar, cimriler, asalaklar, oburlar, gösteriş budalaları, dilenciler, câriye/köle vb.nin de bulunduğu değişik toplum kesimleri, klâsik edebiyat eserlerine, hazırce-

²⁴ *İkinci Abbâsi Döneminde Mizah*, s.152.

²⁵ *Erken İslam'da Mizah*, s.6.

vaplılık ve pratik zekâ örneği sayılması gereken sınırsız bir malzeme-yi armağan etmekle birlikte, çalışmamızın kapsamı gereği burada yalnızca çarpıcı birkaç başlığın incelenmesi uygun görülmüştür. Yoksa, Eşab gibi, tamahkârlığı darb-ı mesel olmuş ve kapsamlı biçimde incelenmeyi hak edecek daha pek çok özgün karakter söz konusudur.

(1) Filozoflar ve Bilgeler

Tales, Sokrat, Aristo ve Diyojen gibi meşhur filozoflara nispet edilenlerin yanı sıra, anonim mâhiyetteki bir çok hazırcevaplık örneği klâsik *edeb* kaynaklarında **فيلسوف** veya **حكيم** lafızlarıyla tanımlanan bilge şahsiyetlere atfedilmiştir. Bu tür malzemeyi içeren diyaloglarda muhataplardan biri filozof²⁶, diğeri sıradan, umumiyetle de etik açıdan ciddi problemleri olan tiplerdir. Tarihsel gerçeklikleri ne kadar tartışılır olursa olsun, ismi meçhul bilge şahsiyetlere dayandırılan bu nevi diyalogların, ahlak dersi verme bakımından toplum nezdinde son derece etkili olduğu söylenebilir. Aşağıda filozof-sıradan insan diyalogu olarak tanımlayabileceğimiz -iki hazırcevaplık örneği yer almaktadır:

- (a) Bir filozof, bir adamın sarhoş birine "(İçip içip) sarhoş olmaya utanmıyor musun?" şeklinde nasihat etmekte olduğunu görünce, hemen yanına sokulmuş ve "Asıl sen, sarhoş bir adama vâzu-nasihah etmeye utanmıyor musun?" cevabını vermiş²⁷.
- (b) Diyojen'e, "İnsan için yemek yemenin en uygun vakti ne zamandır?" biçiminde bir soru sorulmuş. Şu yanıtı vermiş "Yiyecek bulabilen için canı ne zaman çekerse, bulamayan içinse ne zaman bulursa"²⁸.

(2) Tasavvuf Geleneği İçindeki Hazırcevap Karakterler: Sûfi ve Ârif

Ârif veya sûfi tipinin hazırcevap karakteri, tasavvuf geleneği içinde, irşad maksadıyla veya tefekkür amaçlı kullanılmak üzere, konuya ilişkin oldukça zengin bir malzeme üretmiştir. Elbette, gülmenin yakışsız hatta günah olduğunu düşünen çileci dindarlığın temsilcisi şahsiyetlerden, gülmeye sebep olacak nitelikte bir

²⁶ Oldukça sınırlı sayıda da olsa, filozofların kendi aralarındaki diyaloglarda gözlemlenen hazırcevaplık örneklerine rastlanmaktadır. Eflatun ve Aristo arasındaki şu diyalog gibi:

Eflatun: Allah'ın varlığının delili nedir? / Aristo: Yaradılmışlardan hiçbiri, delil olma bakımından diğerdinden daha güçlü ve parlak değil ki (Allah'ın varlığına delil olmayan hiçbir şey yok)! *el-Ecvibetu'l-muskite*, s.41.

²⁷ *el-Basâir ve'z-zehâir*, 1.Cilt, 2.Cüz, s.129.

²⁸ *el-Ecvibetu'l-muskite*, s.28.

takım hazırcevaplar vermeleri beklenemezdi²⁹. Bu yüzden, sūfilerin hazırcevapları, konu olarak, ideal bir insanın/sūfinin nasıl olması gerektiği meselesi etrafında yoğunlaşır. Genellikle bu rivâyetler, bir mesele hakkındaki yaygın dini veya tasavvufî anlayışın sorgulanması, yeni bir bakışaçısıyla tekrar ele alınması gerektiğine vurguda bulunurlar. Malzemenin bir kısmında en azından muhataplardan biri tanınmış sūfi ve derviş şahsiyetlerdir. Bununla birlikte قِيلَ لِصُوفِيٍّ veya قِيلَ لِعَابِدٍ veyahut da قِيلَ لِرَاهِدٍ biçiminde başlayan anonim nitelikli rivâyetlerin sayısı da oldukça fazladır:

Harun er-Reşid 'Zühd bakımından Fudayl bin İyaz'dan daha zâhid olanı görmedim' dediğinde, Fudayl 'Harun er-Reşid benden daha zâhidir!' cevabını verir. Etraftakiler 'Nasıl olur?' dediklerinde ise şu yanıtı verir 'Ben yalnızca fâni olan bu dünyadan vazgeçebiliyorum, o ise bâki olan Âhiretten dahi ferâgat edebiliyor!'³⁰.

İşâret etmek gerekir ki, sūfilerin hazırcevaplılığı konusundaki bereketli malzeme içerisinde, meşhur kadın sūfi Râbiatu'l-Adeviyye'ye ait cevapların özel bir yeri vardır. Tasavvuf çevrelerinde dilden dile dolaşan bu rivâyetler genellikle قِيلَ لِرَابِعَةِ الْعَدَوِيَّةِ (يَوْمًا) şeklinde başlar. Onun sorulara verdiği hazırcevap yanıtlar genellikle özlü, düşündürücü, cümle kurgulaması açısından oldukça başarılı ve çoğu zaman da şaşırtıcı karakterdedir. Onun bu tür yanıtlarından birkaç örnek, yanıtlarda edebî değer de olması bakımından, orijinal şekliyle birlikte verilecektir:

قِيلَ لَهَا يَوْمًا: مَتَى يَكُونُ الْعَبْدُ رَاضِيًا عَنِ اللَّهِ تَعَالَى، فَقَالَتْ: إِذَا كَانَ
سُرُورُهُ بِالْمُصِيبَةِ كَسُرُورِهِ بِالنِّعْمَةِ.

Bir gün Râbiatu'l-Adeviyye'ye sorulmuş:

Soru : Kul ne zaman Rabbinden râzı olmuş sayılır?

Yanıt : Nimet ile nikmeti aynı sevinçle karşıladığında³¹.

Hazırcevaplıkla ilgili malzemenin bir kısmı ise, önemli mevkiilerde bulunan kimi devlet adamlarının, ilim ve irfanına güvendikleri kimselerden -ki aslında genellikle bu tipler öğütleri dikkate alınan münzevî ve zâhid şahsiyetlerdir- belirli bir konuda ya da genel olarak nasihat istemeleri, neticesinde oluşmuştur. Bu diyalog biçiminin anahtar terimi عَظَنِي veya أُوصِنِي sözcüğüdür. Kendisinden öğüt beklenen kişi bu talebi veciz bir üslupla yerine getirdikten

²⁹ Erken İslam'da Mizah, s.7.

³⁰ el-Ecvibetu'l-muskite, s.63.

³¹ el-Keşkül, 1.Cilt, s.275.

sonra, genellikle bir takdir cümlesiyle ödüllendirilmektedir. Aşağıda bu tür-den diyaloglara bir örnek yer almaktadır:

Halife Hişâm : Bana bir öğüt ver.

Bir zâhid : Genişliği yerler ve gökler kadar olan Cennet'e gelip de, orada bir adım atacak yerinin olmamasından kork!³².

(3) Hazırcevap Çocuklar

Çocuklar, hazırcevap tipler listesinde özel bir kategori oluştururlar. Câhiz, *Kitâbu'l-hayevân*'ın, köpekleri incelediği bölümünde buna ayrı bir önem verdiğini, yeri gelmiş bir anekdotu aktarırken açtığı *جواب صبي* (*Bir Çocuğun Yanıtı*) alt başlığı ile ortaya koyar³³.

Söz söyleme veya hazırcevaplık hususunda yetenekli oluş - Araplarca- öylesine değerli bir haslet kabul edilmiştir ki, bazen bu durum, yaşı küçük ancak talâkati açık bir çocuğun öğüt veren pozisyonunda olmasına engel olmamıştır. Toplumun yaşça oldukça küçük bireylerinden, kendilerinden hiç de beklenmeyen ve çoğu defa meseleyi halledici sözlerin sâdır olması klâsik Arap edebiyatı kaynaklarına *'hazırcevap dehâ'* tipi olarak yansımış, değişik dönemlerle ve hâdiselerle alâkalı olarak bu gibi fertlere ilişkin azımsanmayacak miktarda tarihsel doküman kayıtlara geçmiştir. Şimdi buna ilişkin bir örnek verelim:

Yahya b. Eksem yirmi yaşındayken Basra'ya kadı olarak atanır, ne var ki insanlar kendisini pek genç bulduklarından - biraz da tariz yollu- sorarlar: *'Kadı efendi kaç yaşındalar acaba?'* Yahya b. Eksem'in yanıtı, kafalardaki şüpheleri def edecek kadar berraktır: *'Yaşça ben, Hz. Peygamberin Mekke'nin fethi gününde Mekke kadısı yaptığı Attâb b. Useyd'-den; yine bizzat peygamber tarafından Yemen'e kadı tayin edilen Muaz b. Cebel'den; ve Ömer b. Hattâb'ın Basra'ya kadı olarak atadığı Ka'b b. Suveyd'den daha büyüğüm'* ³⁴.

Bu sözleriyle Yahya, bize, Türk kültüründe de özlü bir karşı-lığı olan *'akıl yaşta değil baştadır'* hikmetini hatırlatmakta, kıvrak zekâsı sâyesinde verdiği susturucu cevapla, o saatten itibâren içle-rinde yaşayacağı toplum nezdindeki ilk sınavından başarıyla ve ya-rattığı olumlu izlenimle çıkmaktadır.

(4) Dil Bilginleri ve Dil Sahasında Yetkin Kimseler

³² *el-Keşkûl*, 2.Cilt, s322

³³ *Kitâbu'l-Hayevân*, 2.Cilt, s.168.

³⁴ *Kitâbu'l-ezkiyâ*, s.147; *el-Keşkûl*, 1.Cilt, s.388

Dil eğitimi ve öğretimi meseleleri, Emeviler döneminin yanı sıra özellikle I. ve II. Abbâsiler döneminde, toplumun okur yazar kesimi tarafından hayli rağbet edilen bir uğraşı haline gelmişti. İslam dünyasının değişik bölgelerinden tahsil için Basra, Bağdat, Kufe ve Şam gibi çeşitli ilim ve kültür merkezlerine akın eden talebe-i ulum, özellikle şöhreti ülke sınırlarını aşan saygın dil bilginleri etrafında yoğunlaşan ders halkalarına iştirak ediyordu. Bunun yanında, çocukların dil eğitimine de büyük önem veriliyor, **küttâb** adı verilen mahalli okullarda en temel gramer bilgilerinden (sarf-nahiv) başlanarak nitelikli bir dil mantığı kazandırılmaya çalışılıyordu. Elbette böyle bir ortam, dil meselelerinin yanı sıra, öğretimin bu alanına ait terminolojinin de yaygın biçimde kullanılmasına, gündelik dil içinde kendine uygun ve işlek kanallar bulmasına yardımcı olmaktaydı. Bu durum, dil bahislerinin de mizahın geniş sınırları içerisine girmesine yol açmış, özellikle dil hocaları ve dil konusunda yetkin kişiler tarafından yapılan espri ve fıkralar külliyetli bir hacme ulaşmıştır. Klâsik Arap mizahının bu türünde, esprinin vurucu gücünü ortaya koyabilmek ve mizah için gerekli olan aktüel atmosferi canlandırabilmek için, aşağıda yer alan hikâyelerin dayandıkları dilsel biçimin korunması tercih edilmiştir:

Ebu'l-Aynâ, bir mahalle mektebinde temel dilbilgisi öğrenimi gören bir çocukla arasında cereyan eden diyalogda, 'bâb' sözcüğünün iki farklı anlamını dikkate alarak şu hazırcevap espriyi yapmıştır:

Ebu'l-aynâ birgün çocuklardan birine sorar:

فِي أَيِّ بَابٍ مِنْ أَبْوَابِ النَّحْوِ أَنْتَ؟

Şu an nahiv bablarından hangisindesin?

Çocuk yanıt verir:

فِي بَابِ الْفَاعِلِ وَالْمَفْعُولِ بِهِ

Fâil ve mefûlün bih babında.

Ebu'l-aynâ, çocuğun henüz işin başında olduğu ve önünde uzun bir yol bulunduğu hakikatini şu nefis cümleyle ifâde eder.

أَنْتَ فِي بَابِ أَبْوَيْكَ إِذْنُ!

O halde daha anne ve babanın kapısından ayrılmamışsın!³⁵

(5) İş Deliliğe Vuran Akıllılar (ukalâu'l-mecânîn)

³⁵ *el-Keşkül*, 2.Cilt, s.346; Hikâyenin kısmen farklı bir versiyonu için bkz. *el-Ecvibetu'l-muskite*, s.158.

Rivâyetlerde, مَعْنُوَّةٌ , مَمْرُورٌ , مَمْسُوسٌ , مُخَبَّلٌ ve مُوسُوسٌ gibi daha bir çok sözcükle de karşılanan عَقْلَاءُ الْمَجَانِينِ (akıllı deliler) kavramıyla ilgili olarak, klâsik *edeb* kaynaklarında oldukça zengin bir materyalin teşekkül ettiği görülmektedir. Sadece, Müslüman mizahının prototiplerinden ve baş figürlerinden sayılan Buhlûl hakkında anlatılanlara bakılacak bile olsa, bu konuda adeta efsaneleşen karakterin, toplumun şifâhî kültür geleneği açısından ne derece câzip ve münbit bir rivâyet kaynağı oluşturduğu rahatça anlaşılır.

Hicri 4. asır müelliflerinden Ebu Kâsım el-Hasen bin Muhammed bin Habîb en-Nisâbüri'nin (öl. 406 h.), söz ve davranışlarıyla esâsen daha çok saygı gören toplumun bu kesimini ele aldığı *Ukalâu'l-mecânîn* adlı eserindeki rivâyetler dikkatle incelenecek olursa, sözü edilen insanların gâyet pratik bir zekâyâ sahip oldukları, hazırcevaplıkları ile etraflarındaki insanları şaşırttıkları, hatta yerine göre, bazı sorunların halli için bu insanların hakemliklerine başvurulduğu görülecektir.

Akıllı delilerin ortama uygun olarak geliştirdikleri eylem ve söylem biçimleri, aslında çoğu zaman dâhiyânedir. Dil konusundaki ustalıkları, kimi zaman başvurdukları ve tamamen âyet ya da hadislerden oluşan özel jargonları ile sıradan bir insanın üzerinde bir zekâyâ ve intikal sûratine sahip olduklarını kanıtlar. İnsânî ve sosyolojik yönleri kadar, özellikle bazı hikâyelerde siyâsi boyutları da bulunduğundan, esâsen konu çok geniş bir çerçevede irdelenebilir.

Halife tarafından zaman zaman saraya çağrılan ve kendilerinden mecliste bulunanları eğlendirmeleri istenen toplumun bu yarı meczup tipine, sözü edilen fonksiyonları dolayısıyla saray soytarısı muâmelesi yapılmaktaydı. Halifenin huzurunda teklifsiz ve serbest davranışlarıyla eğlenceye konu edilen bu zümre, zaman zaman haddi aşarak meclisin ve halifenin tepkisini topluyor, ancak kıvrak zekâları, onları muhtemel kötü sonuçlardan koruyabiliyordu:

Bir defasında halife Harun Reşîd, Behlûl'ü ve Uleyyân'ı - kendileriyle eğlenmek için- saraya getirtir. (Bu durumdan rahatsız olan) iki meczup, sohbet sırasında halifenin hiç de hoşuna gitmeyen birtakım laflar eder. Bunun üzerine Reşîd, 'Cellat!' diye bağırınca, durumun vahâmetini kavrayan Buhlûl işi şakaya vurup şöyle der: 'Demin iki kişiydik, şimdi üç olduk!'³⁶.

(6) Yalancı Peygamberler

³⁶ *el-ecvibetu'l-muskite*, s.191; *Cem'ul-cevâhir fi'l-mulah ve'n-nevâdir*, s.216.

Bu başlık altında incelenebilecek malzeme, esâsen hicri birin-ci yüzyılla sınırlı kaldığı anlaşılan, peygamberlik iddiasında bulunan kimselerin, halifenin huzurunda verdikleri hazırcevaplılığa ilişkin hikâyelerdir. Klâsik mizah kaynaklarında نَوَائِرُ الْمُتَنَبِّئِينَ başlığı altında yer alan bu anekdotik malzemenin tümünde ortak bir takım hususlar dikkati çekmektedir. Buna göre, anlatılan bütün tarihi hikâyelerde, -dönemin modasına uygun biçimde- peygamberlik iddiasında bulunan kişi mutlaka resmî otoriteye teslim edilmekte, bununla hilâfetin (Emevi yönetiminin) tartışmasız üstünlüğüne ve yerleşik dinin saygınlığına güçlü bir vurgu yapılmaktadır. İkinci olarak, peygamberlik taslayan kişiler resmî otoritenin zirvesindeki kişiyle yani halifeyle karşı karşıya getirilmekte, kendilerinden bu iddialarını kanıtlayacak -çoğu defa مَا دَلِيلُ نُبُوَّتِكَ؟ ve مَا آيَاتِكَ؟ gibi lafızlarla- bir delil veya mucize göstermeleri istenmektedir. Hikâyenin üçüncü dramatik aşamasında, köşeye sıkıştığına ve ölüme mahkum edileceğine kesin gözüyle bakılan sözde peygamberler, işi şakaya vurup öylesine zekice yanıtlar vermektedir ki, bu sâyede derhal konu ciddiyetini kaybetmekte, halife, oluşan esprili hava içerisinde karşısına peygamberlik iddiasıyla çıkarılan kimseyi affetmektedir³⁷. O nedenle bu kabil çoğu rivâyetin son kısmı خَلَى سَبِيلَهُ veya أَطْلَقَهُ (yani halife veya emir adamın gitmesine izin verdi) gibi cümlelerle noktalanmaktadır³⁸.

Ayrıca hikâye sonlarında halifelerin, sözde peygamberleri tövbeyle davet etmeleri -ki bu bağlamda kullanılan neredeyse standarda yakın bir lafız اسْتَنْابَهُ sözcüğüdür-, onları affetmelerinin yanı sıra hediyelerle taltif etmeleri de dikkati çeken hususlardandır.

Adamın biri Me'mun zamanında peygamberlik iddiasında bulunmuş. (Huzura getirildiğinde) Me'mun "Hemen senden -mucizen olarak- bir karpuz istiyorum!" demiş. Adam bu iş için üç gün mühlet istemiş. Bunun üzerine Me'mun, "Hayır! Karpuzu hemen istiyorum!" diye ısrar etmiş. Adam, "Ey müminlerin emiri! Bana hiç de inşafı davranmadınız. Zira, gökleri ve yeri altı günde yaratmış olan (Hadîd:4) Allah bile karpuzu yerden üç ayda bitiriyor. Sen ise benim için üç gün bekleyemiyorsun!" diye cevap vermiş. Cevaba gülen Me'mun, adama bir şeyler vererek savmış.

(7) Muhannesler

³⁷ Ancak işâret etmek gerekir ki, peygamberlik iddiasına kalkışan birkaç kişinin kötü akıbetine dair rivâyetler de yer almaktadır. el-Ebşihî, Şihâbuddîn Muhammed bin Ahmed, *el-Mustatraf fi kulli fenn mustazraf* (Haz. Muhammed Hayr Tu'me el-Halebî), Dâru'l-maârif, 3.Baskı, Beyrut, 2001, s.693.

³⁸ Biri iki vaka ile sınırlı da olsa, bu cüretkârlardan çarşıya gerilerek cezâlandırılanlar olmuştur. *el-Mustatraf fi kulli fenn mustazraf*, s.693.

Sarayda görev yapan muhannesler, cinsiyetlerindeki durumun sağladığı avantajla³⁹ halifeye oldukça yakın konumlarda bulunabiliyor, onların her durumuna muttali olup, sırlarını bilebiliyorlardı. Elbette bu durum kendilerine, halifeyle senli benli olma ve şakalaşma için olağanüstü fırsatlar vermekteydi. Kaynaklar, halifelerin bu kadar yakınında bulunan hatta onların mahrem yaşamlarına âşina olan toplumun bu imtiyazlı sınıfına ilişkin bazı anekdotlar aktarmaktadır.

Halife Mütevekkil, muhannes Ubâde'nin, -yatak odası da dahil her hâlükârda yanına girip çıkmasına izin vermişti. Birgün Ubâde, Mütevekkil'in, çok sevdiği zenci bir câriye ile yatakta olduğu bir sırada odasına dalar, Ubâde'nin sürpriz girişini fark eden halife câriyeye başını yorganın altına sokmasını ister. Durumdan işkillenen Ubâde '*Ey halife, yanınızdaki kim?*' diye sorunca, halife kızarak '*Yazık! Merakın bu noktaya kadar da mı dayandı?!*' sözüyle sitemde bulunur. Bu esnada câriyenin simsiyah ayağı yatağın bir ucundan dışarı çıkmıştır, Ubâde fırsatı iyi değerlendirir: '*Ey halife! Ayağınızda çarıkla mı yatıyorsunuz!?*'. Halife durumun anlaşıldığını fark edip '*Git Allah aşkına şurdan!*' yollu tarzde bulunur, ancak ortadaki manzaraya gülmeden de edemez. Ubâde'ye mükafat verilmesini emreder, o da ödülünü alır, odayı terk eder⁴⁰.

D. HAZIRCEVAP OLUŞUN SAĞLADIĞI AVANTAJLAR

Hazırcevap bir kişiliğe sahip olmak, daha önce de söylediğimiz gibi, o dönemin anlayışı ve yaşam kültürü bakımından insana büyük avantajlar sağlamakta, onu toplumun imtiyazlı sınıflarından biri haline getirmektedir. Örneğin, İskender'e, İran Kralı Dârâ'nın 30 bin savaşıyla üzerine gelmekte olduğu haberi verildiğinde "*Kasap, koyun sürüsünün kalabalık oluşundan ürkmeyiz*" hazırcevâbını vermiştir ki⁴¹, bu, iktidarını korumaya azmetmiş bir devlet adamının kararlılığı ve yürekliliği kadar, çevresindeki insanları cesaretlendirme hususunda takip etmekte olduğu siyâsetin de inceliğine işâret etmektedir.

Makalenin bundan sonraki kısmında, yaratılıştan gelen bu hasletin, eğitim ve terbiye ile olgunlaştıktan sonra insana ne büyük yararlar sağladığı, hatta kimi durumlarda, kişi için ne değerli bir altın bilezik olduğu hususu üzerinde durulacaktır. Bu niteliğin kişiye kazandırdığı avantajlar maddeler halinde şu şekilde sıralanabilir:

³⁹ Bir değerlendirmeye göre, kadınların verdiği cevaplardan korkmak gerekir. Muhannesler de bir yönüyle kadınlara benzediği için onlara karşı da dikkatli olunmalıdır. *el-Basâir ve'z-zehâir*, 1.Cilt, 2.Cüz, s.43.

⁴⁰ *Cem'ul-cevâhir fi'l-mulah ve'n-nevâdir*, s.182.

⁴¹ *el-Ecvibetu'l-muskite*, s.32; *el-Basâir ve'z-zehâir*, 1.Cilt, 2.Cüz, s.93.

(1) Muhtemel Bir Tehlikeyi Savmak

Bu başlık altında incelenecek tarihi anekdotların ekseriya halife, emir veya vâlilerin ana karakteri olduğu hâdiselerden meydana geldiği dikkat çekmektedir. Hilâfet çekişmeleri ve şii-sünni ayrışması gibi siyâsi karakterli ya da mutezile-cebriyye kamplaşmasında olduğu gibi teolojik nitelikli mücadelelerde zaman zaman toplumsal gerilimin tırmandığı, idâri kadroların da hakim siyâsi eğilimlere göre hareket ettiği bilinen tarihsel gerçeklerdir. Klâsik *edeb* literatürü bu açıdan dikkatle taranacak olursa, siyâsi, sosyal ve dinsel eğilimler arasındaki tansiyona işâret eden kayda değer miktarda tarihsel bir dokümanla karşılaşırız. Ancak biz burada, konunun sınırları dışına çıkmamak için, anekdotik mâhiyetteki verilerden sadece bu başlığa uygun bir örnekle yetinmek durumundayız:

Bilindiği gibi mihne döneminde, hakim siyâsi otorite halk-ı Kuran doktrinine destek verdiğinden, tamamen teolojik karakterli olması gereken mesele siyâsi bir hüviyet kazanmış, bu düşünceyi benimsemeyenler, gûya -din adına- idam cezasına çarptırılmıştır. İşte, İbn Duâd'ın da, insanları halk-ı Kuran bahsiyle sınıdığı böyle bir zamanda, Hâris bin Miskîn, İbn Duâd'ın huzuruna çıkartılır. İbn Duâd, muhatabını köşeye sıkıştırmak için '*Kuran'ın mahluk (yaratılmış) olduğuna tanıklık et!*' diye emreder. Hâris ise önce dört parmağını gösterir ve '*Şu dördü yaratılmıştır*' dedikten sonra, dört kitap ismi sayar: Tevrat, İncil, Zebur ve Furkan. Böylece, pratik zekâsı sayesinde kendisine kurulan tuzaktan ustaca sıyrılır⁴².

Yukarıda, *Klâsik Arap Toplumunda Hazırcevap Kesimler* başlığı altında, yalancı peygamberlere ilişkin anlatılan hikâyeler de, bu-raya, muhtemel bir tehlikeyi savma başlığı altına dahil edilebilir.

(2) Verilmiş Bir Cezâdan Kurtulmak

Esâsen baskı ve diktatörlüğün hakim olduğu siyâsi ortamlar, mizahın gelişmesi önündeki en ciddi engeldir. Bu açıdan bakıldığında, özgürlükle mizâhi ürünlerin nitelik ve niceliği arasında doğrudan bir ilişki kurulabilir⁴³. Bununla birlikte, kimi zaman mizah için elverişsiz kabul edilen ortamın bizzat kendisi, belirli ölçüde mizah yapılmasına katkı sağlayabilir. İşte, asıl böylesi çetin koşullarda ve yerinde yapılan mizah, cezâlandırılmak şöyle dursun, kişinin aldığı cezâdan kurtulmasına, hatta ödüllendirilmesine bile vesile olabilir. İbnu'l-Cevzi, meşhur zâhidlerden Hasan el-Basri'ye atfen naklettiği "*Hırsızlık yapan kimse nüktedanlığını konuşturursa cezâdan kurtula-*

⁴² *Kitâbu'l-ezkiyâ*, s.145; *Ahbâru'z-zırâf*, s.75.

⁴³ *İkinci Abbâsi Döneminde Mizah*, s.29.

*bilir*⁴⁴ sözünü aktardıktan sonra, bu gibi kimselerin belagati ve hazırcevaplılığı sayesinde, zaman zaman, terettüp eden bir had cezâsını düşürebildikleri yorumunu yapmıştır ki, bu durum, özellikle klâsik Arap cezâ hukuku bakımından da kayda değer bir bilgidir.

Klâsik kaynaklar, bize, zarif ve nükteli yanıtlarıyla hayatlarını kurtaran birçok hazırcevap şahsiyetin baş kahramanı olduğu değişik vakalardan söz etmektedir. Aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere, zaman zaman kişi, içinde bulunduğu tehlikeli durumdan zekâsı sayesinde ve hazırcevaplılığının yarattığı esprili hava içinde kurtulabilmektedir. İdam fermanı imzalanmış çok sayıda kimse, ortama uygun olarak sergiledikleri esprili sözleri sayesinde yine bizzat halife tarafından affedilmişler ve idam fermanları geri alınmıştır⁴⁵.

Esâsen bu konuya, klâsik Arap edebiyatının temel mizah kaynaklarında müstakil başlıklar altında ele alınmayı hak edecek kadar büyük bir alaka gösterilmiş⁴⁶, teorik zemini destekleyecek mâhiyette birçok tarihi anekdota yer verilmiştir. Sözelimi, Husrî, *Cem'u'l-cevâhir fi'l-mulah ve'n-nevâdir* adlı eserinin 'Nüktedan kimse, tehlikelerden sıyrılabilir' başlığını taşıyan kısmında,

Kıvrak zekâ ürünü nice espri ve nükteli cevap, kişiyi, kendisi için kurulan darağacından kurtarmış, yine kendisine karşı çekilen kılıçları kınına geri iade etmiştir⁴⁷.

yorumunu yaptıktan sonra, Emevi halifelerinden zulmü dillere destan olmuş Haccâc b. Yusuf'un ana karakter olduğu anekdotları nakleder. Bu başlık altına girecek bir örneği aktarmakla yetinelim:

İşlediği suçtan ötürü ölüm cezâsına çarptırılan bir adam, son olarak infaz öncesinde halife Mansur'un huzuruna çıkarıldığında, إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ âyetine telmihle şu sözleri sarfeder: "(Ey halife!) Şâyet benden öncekilere yaptığın muamelele adaleti gözetti isen, -âyet mucibince- şimdi de benim hak-

⁴⁴ *Ahbâru'z-zırâf*, s.29.

⁴⁵ Yusuf Doğan bu konuyu, hazırladığı doktora çalışmasının *Arap Edebiyatında Mizah Tarzları* başlıklı kısımda, 'Hazırcevaplık ve Zor Durumdan Ustaca Kurtulmak' alt başlığı altında özet olarak işlemiştir. *İkinci Abbâsi Döneminde Mizah*, s.74.

⁴⁶ Sözelimi bkz. Câhız, *el-Mehâsin ve'l-ezdâd* adlı eserinin 'mehâsinu'l-cevâb (s.30), mehâsinu'l-afv (s.56) ve mehâsinu'd-dehâ ve'l-hiyel (s.131) başlıklı kısımlarını, zekâ ve basiretiyle verdiği yanıtlar sayesinde ölümden dönen kimselere tahsis etmiştir. Yusuf Doğan da bu konuyu, hazırladığı doktora çalışmasının *Arap Edebiyatında Mizah Tarzları* başlıklı kısımda, 'Hazırcevaplık ve Zor Durumdan Ustaca Kurtulmak' alt başlığı altında özet olarak işlemiştir. *İkinci Abbâsi Döneminde Mizah*, s.74.

⁴⁷ *Cem'ul-cevâhir fi'l-mulah ve'n-nevâdir*, s.18.

kımda ihsânı (adâletin ötesinde iyilikte bulunmayı) gözet!". Bu cümle halifenin çok hoşuna gittiği için mahkumu affeder, böylece adam da kefeni yırtmayı başarır⁴⁸.

(3) Maddi Çıkar Sağlamak

Eğlence ve mizah dünyasında başarının ölçüsü, bugün olduğu gibi o gün de, eğlendiricinin emeğine karşılık aldığı mâli armağanların boyutlarıyla orantılıydı. Özellikle saray eğlendiricileri, mâli bakımdan mesleklerinin doruğunda kalabilmek için diğer meslektaşlarıyla kıyasıya rekâbet ederler, isbat-ı rüşd edebilmek için her fırsatı değerlendirirlerdi⁴⁹. el-Esmâi'nin, بِالْعِلْمِ وَصَلْنَا وَبِالْمَلْحِ نَلْنَا "İlimle amacımıza ulaştık ve mülâhla (fikra ve esprilerle) kazandık"⁵⁰ sözü, klâsik Arap edebiyatı mizah ustalarının, hazırcevaplıkları ve beklenmeyen durumlardaki nükteli sözleri sâyesinde elde ettikleri maddi kazanımları işâret etmektedir.

Çeşitli dönemlerde, hilâfet merkezini temsil eden saray çevresinde veya dışında, özellikle halife, emir, vâli gibi üst düzey yöneticiler, gülüp eğlenmelerini sağlayan bir durum ya da sözle karşılaştıklarında, nükte sahibini -kendisinin bile tahmin edemeyeceği büyük meblağlarla- ödüllendirmiş, bu konuda kesenin ağzını sonuna kadar açmışlardır. Günümüze intikal eden, çoğu gerçek tarihi şahsiyetlerin ana karakteri olduğu bir çok anekdotta, hikâyenin final kısmı, nükteyi yapan kişinin ödüllendirilmesiyle alâkalı terkiplerle sona ermektedir. Klâsik metinlerde ödüllendirmeyi ifâde etmek üzere sık sık baş vurulan birkaç kalıp şunlardır:

وَصَلَّهُ بِصَلَّةٍ جَزِيلَةٍ (Ona) bol bol hediye verdi.

أَجْرَلَهُ الصَّلَّةَ (Onu) hediyeye boğdu.

أَمَرَ لَهُ/لَهَا بِصَلَّةٍ (Ona) ikramda bulunulmasını emretti.

Aşağıdaki hikâye, böyle bir ödüllendirme hâdisesiyle nokatlanmaktadır.

Adamın biri Hişâm bin Abdulmelik'i, huzurunda iken abartılı biçimde metheder. Halife, adamı uyarmak isteyerek 'Ey filan! Hz. Peygamber, birinin, bir başkasını yüzüne karşı methetmekten alıkoy-muştur' der. Adam şöyle cevap verir: '(Ey halife) Sizi methetmiş falan değilim, (sadece) Allah'ın, üzerinizdeki nimetle-

⁴⁸ el-Keşkûl, 2.Cilt, s.414.

⁴⁹ Erken İslam'da Mizah, s.39.

⁵⁰ Cem'ul-cevâhir fi'l-mulah ve'n-nevâdir, s.26.

rini ve dolayısıyla size terettüp eden şükür borcunu hatırlatmak istedim'. Hişâm, 'Bu son söylediğin, yaptığın övgüden de güzel!' diyerek, hem yanıtındaki güzelliği taktir eder hem de kendisine ikram ve mükâfatta bulunur⁵¹.

(4) Belirli Bir Makama Ulaşmak

Nüktedan ve hazırcevap oluşun kazandırdığı avantajlardan biri de, kişiye, sürpriz biçimde umulmadık bir makama terfi şansı vermesiydi. Esâsen klâsik dönem mizahçıları -tıpkı dönem şâirleri gibi-, saraya yakın olmak ve bu elit çevrenin sahip olduğu ayrıcalıklı imkanlara, servet ve itibara kavuşmak için bilinçli bir çaba içindeydiler. Ne var ki, bir çok mizah ustası da, rastlantısal bir biçimde halife veya yönetim kadrosundaki kimselerle kurdukları diyaloglardaki nüktedanlıkları sayesinde keşfedilmişlerdi. Nükte sahibinin, saray hiyerarşisinde sıçrama sayılabilecek yükselişine örnek teşkil eden rivâyetlerin bir kısmında, nüktedan, halife veya emirle -olaydan tamamen habersiz biçimde- karşı karşıya gelmektedir. Diyalog sırasında muhatabının kıvrak zekâsını takdir eden ve aldığı hazırcevaplar sayesinde neşelenen halife veya emir, çoğu kere nüktedanı, saray hiyerarşisinde önemli bir yer işgal eden nedimler silsilesine dâhil ederek ödüllendirmektedir.

(a)

Bir gün Halife Mehdi, korumalarından uzaklaştığı bir sırada, su kenarında bir adama tesâdüf eder. Yiyeceği olup olmadığını sorduğunda, adam 'Evet, var' deyip bir sofraya kurar. Mehdi adama birlikte yemeği yer, ellerini yıkar. Bu sefer adam -hâlâ tanımadığı halifeye- 'Allah sağlık afiyet versin, yanımda şarap da var, içer misin?' diye teklifte bulunur. Mehdi 'Olur' dedikten sonra bir kadeh içer ve adama 'Benim kim olduğumu biliyor musun?' diye sorar. Adam 'Hayır' cevâbını verince Mehdi 'Ben, emirulmümininin vezirinin arkadaşım. Arkadaşıma söyleyeyim de senin için bir şeyler yapsın!' der. Sonra ikinci bir kadeh daha içer ve aynı soruyu tekrarlar: 'Benim kim olduğumu biliyor musun?'. Adam, 'Az önce bana emirulmümininin vezirinin arkadaşı olduğun söylemiştin ya!' der. Bu sefer Mehdi 'Ben, emirulmümininin veziriyim' yanıtını verir. Arkasından üçüncü kadehi de içer ve tekrar: 'Benim kim olduğumu biliyor musun?' der. Adam 'Söyle de bileyim!' deyince, o da 'Ben, emirulmümininin ta kendisiyim!'. Bu cevap üzerine adam, hemen -içinde şarap olan- bakır cezvesinin ağzını kapatır ve halifeden uzak bir noktaya koyar. Mehdi, 'Şarabı kaldırmada neden bu kadar acele ediyorsun?' diye sorar. Adam şöyle der: 'Üç kadeh şarap için,

⁵¹ el-Basâir ve'z-zehâir, 1.Cilt, s.28; el-Keşkül, 1.Cilt, s.338.

hemen halifelige yeltendin. Eger dördüncüyü de içecek olursan peygamberlik iddia edersin. Benim senin gibi adamla işim olmaz!

Mehdî adamın bu sözlerine gülerek karşılık verir. Bu arada korumaları da Mehdî'nin yakınına gelir, yanında yürümeye ve kendisini özel halife selâmıyla selâmlamaya başlarlar. Mehdî atına binerken adamlarına bu yabancıнын salıverilmemesini emreder. Adam işin iç yüzünü öğrendiğinde, korumalardan kendisinin halifeyle görüştürülmesini ister, onlar da izin verir. Adam halifeye *'Ey müminlerin emiri! Bir nasihat!'* diye seslenir. Halife, kendisine yaklaşmasına izin verir. Adam şöyle der: *'İddianda senin gibi doğru sözlü birini görmüş değilim. Eger peygamberlik iddiasında bulunacak olursan, sana ilk inanan ben olmak isterim!'*. Mehdî bu sözler üzerine gülümser, adamlarına bu kişinin hediyelerle taltif ve saray nedimleri arasına dâhil edilmesi emrini verir⁵².

Bazen de hazırcevaplık, idâreci pozisyonunda bulunanların aldıkları kararları gözden geçirmelerine, gerektiğinde bu kararları değiştirmelerinde etkili olmaktadır. Me'mûn zamanında yaşandığı rivâyet edilen bir hâdise bunun bir örneğini teşkil etmektedir:

(b)

Kûfe halkı Me'mûn'a gelerek, başlarındaki vâlinin daima haksızlık yaptığından şikâyetçi olur. Vâliyi bulunduğu makamdan almak istemeyen Me'mûn, heyetin talebini, *'Bu sevdadan vazgeçin! Adamlarım içinde sözünü ettiğiniz bu vâli kadar âdil ve dürüst olanını tanımıyorum'* sözleriyle çevirince, heyet içinden bir başkası kalkarak: *'Şâyet dediğiniz üzere, başımızdaki vâli gibi adâletli ve dürüst bir kimse daha yoksa, onu, diğer beldelerin istifâdesi için de gönderin ki, böylece adâletle birlikte eşitlik ilkesini de gözetmiş olasınız'*. der Me'mûn bu yanıtta zekâyâ hayran kalır, heyeti daha fazla gücendirmek istemez, vâliyi azleder⁵³.

(5) Sahip Olunan Hakların Korunması

Hazırcevaplık, kişinin, sahip olduğu haklara sahip çıkması, hakkının başkalarınca gasp edilmesine engel olması bağlamında da işe yarar bir vasıftı. Tarihsel kayıtlara bakıldığında, özellikle kötü niyetli bazı insanların, mağdur etmek istedikleri kimselerden -hiç

⁵² *Cem'ul-cevâhir fi'l-mulah ve'n-nevâdir*, s.124; Bu hikâyenin kısmen farklı bir varyantı için bkz. *Nihâyetu'l-erab*, 4.Cilt, s. 8.

⁵³ *Kitâbu'l-ezkiyâ*, s.165; *el-Keşkül*, 2.Cilt, s.353.

beklenmedik surette- aldıkları zekice yanıtlar karşısında afalladıkları, çoğu durumda bu emellerinden vazgeçtikleri görülmektedir. Genellikle bir danışıklı dövüş ile kumpasa getirilmek istenen kişi, hazırcevaplığı sayesinde önündeki tuzaktan kurtulabilmektedir:

Basra eşrafından biri, kendisine büyük bir mâlikâne yaptırmaya karar verir. Ne var ki bunun için, kendi arsasına bitişik durumdaki, yaşlı bir kocakarıya ait, 20 dinar değerindeki evi de bu arsaya dahil etmesi gerekmektedir. Herhangi bir itirazla karşılaşmamak için, kocakarıya, evini 200 dinar gibi astronomik bir bedelle satın alacağını söyler, ancak kadın evini satmak istemediğini söyler. Başka birkaç cömert teklif de kadın tarafından geri çevrilince, adam işi yakın dostluğu olan kadı aracılığıyla, kanûni ve cebrî yollardan halletmeye karar verir. Çok geçmeden ortalıkta bir takım söylentiler dolaşmaya başlar. Buna göre, kocakarının evi üzerindeki tasarruf yetkisi yasal olarak elinden alınacaktır. Zira 20 dinar değerindeki evini, 200 dinar gibi büyük bir bedelle satmayı reddettiği için, paranın sarfi hususunda ‘sefih’ statüsünde değerlendirilmiştir. Durum bu şekliyle mahkeme önünde kocakarının önüne getirilir, ancak onun verdiği yanıt çarpıcıdır:

(Madem elindeki paranın değerini bilmeyen kişi sefihtir) o halde neden benim 20 dinarlık evime 200 dinar değer biçen ve bu bedeli ödemekte tereddüt göstermeyen o zâtın sefihliğine hükmedilmiyor, elindeki paralara el konmuyor?!)

Gerek kadı, gerekse beraberindekiler aldıkları yanıt karşısında afallarlar. Mahkeme sonunda ev yeniden, esas sahibi olan kocakarının elinde kalır, ölünceye kadar da evinde oturur⁵⁴.

(6) Fiziksel Kusurları Sebebiyle Aşağılanan İnsanların Kendilerini Savunması

Bilhassa Abbâsiler döneminde, sosyal yaşamın çok kültürlü ve renkli hale gelmesi, medeni yaşam unsurlarının toplumsal ilişkilere damgasını vurmasıyla birlikte, toplumun fiziksel bakımdan özürlü kabul edilen kesimleriyle alâkalı özel bir mizah türü doğup gelişmeye başlamıştır. Yüz çirkinliği, körlük, tek gözlülük, şaşılık, topallık, kamburluk, çolaklık gibi yaratılıştan gelen veya sonradan arız olan bir takım şekli kusurlar, bu özelliklere sahip karakterleri, sözü edilen mizah tipinin hem öznesi hem de nesnesi haline getirmiştir.

Klâsik *edeb* literatüründe, toplumun bu kesimleriyle alâkalı zengin bir edebî malzemeye tesâdüf edilmektedir. Hazırcevaplı oluş

⁵⁴ *el-Keşkül*, 1.Cilt, s.282.

veya pratik cevaplılık, bu kesimlere yöneltilen -yerine göre acımasız ve nahoş- yakıştırmalara karşı, kişinin elinde adeta keskin bir kılıç gibi durmaktadır. Birçok anekdotta, sözü edilen fiziksel kusurlara sahip kişilerin, kendileriyle barışık tipler olduğu, varoluşsal gerçekliklerini büyük bir doğallıkla karşıladıkları, hatta bazı kesimlerin, bu özelliklerini bir kazanç kapısı haline getirdikleri ya da suistimal ettikleri görülmektedir. Aşağıdaki hikâyede ise, bir kamburun, kendisiyle alay eden gence verdiği karşılık ibret vericidir:

Bir genç, yolda, beli bükük yaşlı bir adamın yanından geçerken, vücudunun kavisine imâda bulunarak takılır: *'Bu yayın fiyatı kaç?*' Yaşlı adam yanıt verir: *'Eğer ömrün olursa, beş kuruş vermeden sahip olursun!'*⁵⁵

E. HAZIRCEVAPLIK BİÇİMLERİ

(1) Âyet ve Hadisle Tazmin: Âyet ve Hadisler Aracılığıyla Duruma Uygun Söz Söyleme (Tazmin) Biçimindeki Hazırcevaplık

Doğruluğu veya meşrûyeti tartışmalı bir konu da olsa, âyet ve hadisleri kullanarak espri üretme (tazmin) sanatı, özellikle belirli şahsiyetler tarafından büyük bir mahâretle sergilenmiştir. A'meş, Ebu'l-Aynâ, Haccâc bin Yusuf bu yönleriyle sivrilen önemli kişilerdi. Âyet ve hadisle tazminin, çoğu defa tartışmayı kesen, muhatapları konu üzerinde daha fazla cedelleşmekten alı koyan pratik bir yanı bulunmaktaydı. Taraflar, kutsal metne ait parçaların, meseleyi halledici yönüne samimiyetle inandıklarından, çoğu defa uygun bir ibâre tartışmayı kökünden hallediyor, mizahın yarattığı etki, kutsal metnin sihriyle birleşince mesele temelinden çözüme kavuşmuş sayılıyordu.

Âyet ve hadisle tazmin mutlaka bir tartışmayı kesmek maksadıyla yapılmayıp, gündelik yaşam içinde duruma uygun düşen her türlü vesileyle kullanılan bir yöntemdi. Bu konuda klâsik kaynaklar önümüze -dağınık da olsa- zengin bir tarihsel malzeme koymaktadır.

Tazmin, sadece, İslam dini konusunda yetkin mertebelere ulaşmış müelliflerce kullanılan bir sanat olmakla kalmamış, sıradan halkın, kadınıyla erkeğiyle, genciyle yaşlısıyla, hürüyle kölesiyle toplumun tüm katmanlarının ilgilendiği bir sanat olmuştur. Zira, Rozenthal'in de haklı olarak işaret ettiği üzere, *"dönemin bir karakteristiği olmak üzere, dinin edebî ifâdeleri ve ayinsel tatbikatı herkes için o kadar tanındı ki, onun genel kuraldan en ufak ölçüde sapan herhangi bir uygulamasına yapılan bir gönderme, komik bir*

⁵⁵ *el-Basâir ve'z-zehâir*, 1.Cilt, s.60; *Ahbâru'z-zırâf*, s.127.

*rahatlama sağlamaktaydı*⁵⁶. Bir diğer ifâdeyle, İslamın namaz, oruç vb. değişik kurumları yanında, bizzat âyet ve hadisler de, zekice sözler için bir arka fon oluşturmuştur⁵⁷. Şimdi aşağıda, toplumun her kesimine olmasa da, önemli gördüklerimizden birkaçına ait tazmin örneklerine yer verilecektir:

(a)

Birgün Haccâc çıktığı minber üzerine iliştirilmiş bir not görür.
Notta şu âyet yazılıdır:

(قُلْ تَمَنَّعَ بِكُفْرِكَ قَلِيلًا إِنَّكَ مِنْ أَصْحَابِ النَّارِ)

De ki: “Küfrünle az bir süre daha zevklen bakalım!
Şüphesiz sen cehennemliklerdensin (Zümer:8)

Bunun üzerine Haccâc da o notun hemen altına şu âyeti yazar:

(قُلْ مَوْتُوا بِغَيْظِكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ)

De ki: “Öfkenizden geberin!” Şüphesiz Allah, kalplerde olanı (içinizde gizlediklerinizi) bilir (Âl-i İmran:119)⁵⁸

(b)

Çirkin suratlı bir kadın, ağzı bozuk, küfürbaz bir aktarın
dükkanına uğrar. Adam kadının yüzünü görünce,

وَإِذَا الْوُحُوشُ حُشِرَتْ

Vahşi hayvanlar gelip toplandığı zaman. (Tekvir:5)
âyetini okur. Bunun üzerine kadın da,

وَضَرَبَ لَنَا مَثَلًا وَنَسِيَ خَلْقَهُ

Kendi yaradılışını unutup bize misal vermeye kalktı. (Yasin:78)
der.

**(2) Bir Dini, Mezhebi, Topluluğu veya Görüşü Savunmak
Maksadıyla Verilen Hazırcevaplar**

Hazırcevap oluş, inanç ve düşünce düzeyinde farklı eğilimlere sahip kesimler tarafından, gerektiğinde muhataplarını/hasımlarını amansızca yaralayabilecekleri muazzam bir silah mesâbesinde idi. Bireysel dinî ve mezhebî tercihlerin, daha doğrusu taassubun damgasını vurduğu anekdotik malzemenin yanı sıra, devlet destekli teo-

⁵⁶ *Erken İslam'da Mizah*, s.49.

⁵⁷ *Erken İslam'da Mizah*, s.52.

⁵⁸ *el-Mustatraf fi kulli fenn mustazraf*, s.91.

lojik kavgaları konu alan mizahî materyalden de söz edilebilir. Dinî veya mezhebî bir görüşün teolojik düzeyde, felsefî ve mantikî delillerle savunulması elbette önemli bir konuydu, ancak, bir vecize lokması içine sıkıştırılmış nüktedan ve hikmetâmiz sözler toplumun geneli üzerinde her zaman daha büyük tesirler bırakmıştır. Aşağıdaki rivâyetlerde buna dair bir örnek yer almaktadır:

Bir Yahudi, Hz. Ali'ye: "Peygamberinizi defneder defnetmez Ensar cesâret bulup 'Bir halife sizden bir halife bizden' teklifinde bulundu' diyerek Müslümanları tezyife kalkışır. Hz. Ali'nin yanıtı şöyle olur: "Peki size ne demeli! Kızıldenizden çıkıp da daha ayaklarınız kurumadan 'Ey Musa, onların ilahları gibi bize de bir ilah/put yap demediniz mi? (اجعل لنا إلهًا كما لهم إلهة)"⁵⁹.

(3) Kaba Küfür Yerine, Edebî Sövme Biçiminde Kurgulanmış Cevaplar

Muhatabını, gündelik kaba küfür kalıplarına baş vurmadan rencide etmek isteyen kimi insanlar, diyalogun seyri içinde, hazırcevaplılıklarından da faydalanarak edebî bir üslup içinde hakâret edebilmekteydi. Argo ibârenin kişiyi alçaltıcı özelliğine karşın, bu kimseler, ince mizah anlayışları sâyesinde rakiplerini sıradan lafızlarla aşağılamışlardır. Büyük hiciv ustaları bu yöntemde oldukça başarılı olup, -en azından lafız düzeyinde- edebî sınırların fazla çiğnenmediği örnekler sergilemişlerdir. Ayrıca lafızlar müsâade ettiğinden, söz konusu aşağılamaların, her türlü meclis ortamında alenen yapılmasında herhangi bir sakınca görülmemiştir.

(a)

Bir adam, taşlamak maksadıyla Farazdak'a rencide edici bir soru yöneltir. Soru ve Farazdak'ın bu soruya verdiği yanıt şöyledir:

Adam : Ne zamandan beri zina yapmıyorsun, Ebu Firas?

Farazdak : Annen öldüğünden beri!⁶⁰

(b)

Cemmâz, Ebû Şurâa'ya sorar: 'Kendini nasıl hissediyorsun?'

Ebû Şurâa yanıt verir: 'En kötü yerimde çibanlar çıkmış gibi'.

Cemmâz taşı gediğine koyar: 'Halbuki ben suratında bir şey göremiyorum!'⁶¹.

⁵⁹ *Kitâbu'l-ezkiyâ*, s.153; *Ahbâru'z-zırâf*, s.54.

⁶⁰ *el-Keşkûl*, 2.Cilt, s.297.

⁶¹ *Cem'ul-cevâhir fi'l-mulah ve'n-nevâdir*, s.114; hikâyenin farklı versiyonları için bkz. *Ahbâru'z-zırâf*, s.139; *el-Ecvibetu'l-muskite*, s.168.

(4) Dil Yetkinliğinin Sergilendiği Cevaplar

Verilen bir hazırcevâbın mizah değeri ifâde etmesi için, onun yaratacağı esprili hava kadar, mizahı sergileyenin söz dağarcığı, kelimeleri kullanma ve cümle inşâ etmedeki sanatsal becerisi de bir o kadar önem taşımaktadır⁶². Hazırcevaplılığın yer aldığı diyalogların bir kısmında, verilen cevaplardaki enteresanlık öne çıkarken, diğer bir kısmında, cümlelerin söz diziminde gözlemlenen ustalık dikkat çekmektedir. Sözgelimi, Nazzâm'a, hastalığıyla ilgili olarak مَا تَسْتَوِي؟ (Canın ne istiyor?) diye sorulduğunda, iştahsızlıktan şikâyetçi olduğunu أَشْتَوِي أَنْ أَشْتَوِي (İştahımın geri gelmesini istiyorum) cümlesiyle ifâde eder ki⁶³, bu, son derece belîğ bir ibâredir.

Keza, Ebu'l-Aynâ هَلْ بَقِيَ فِي دَهْرِنَا مَنْ يُلْقَى؟ (Zamanımızda kendisiyle görüşülecek kimse kaldı mı?) şeklindeki soruya فِي الْبَيْرِ نَعَمْ، فِي الْبَيْرِ (Evet, kuyuya) biçimindeki bir cevapla karşılık vermiştir. Dikkat edilirse, o, buradaki يُلْقَى fiilini if'âl vezni üzerinden anlamayı tercih etmiştir. Dolayısıyla soru (Zamanımızda fırlatıp atılacak kimse kaldı mı?) mânâsını kazanmıştır, ki bu, zamanından şikâyet eden bir adam olan Ebu'l-Aynâ için son derece uygun bir yanıtıdır⁶⁴.

Malzemenin bu kısmında mânâ kadar lafız estetiği de önemli olduğundan, aşağıdaki örneklerde, Türkçelerinin yanı sıra metinlerin Arapçasına da yer verilecektir.

(a)

Haccac'la güngörmüş bir bedevi Arap arasında geçen diyalog, yaşlı adamın yanıtlarındaki sağlam mantık kadar, bu mantığa eşlik eden kusursuz dil yeteneğini de ortaya koymaktadır:

قَالَ الْحَجَّاجُ: كَيْفَ حَالُكَ فِي الْأَكْلِ؟
قَالَ الشَّيْخُ: إِنْ أَكَلْتُ تَقَلْتُ، وَإِنْ تَرَكَتُ ضَعُفْتُ.
قَالَ: فَكَيْفَ نِكَاحُكَ؟
قَالَ: إِذَا بَدَلْتُ لِي عَجَزْتُ، وَإِذَا مَنَعْتُ شَرِهْتُ.
قَالَ: فَكَيْفَ نَوْمُكَ؟
قَالَ: أَنَامُ فِي الْمَجْمَعِ، وَأَسْهَرُ فِي الْمَضْجَعِ.
قَالَ: فَكَيْفَ قِيَامُكَ وَقَعُودُكَ؟
قَالَ: إِذَا قَعَدْتُ تَبَاعَدْتُ عَنِّي الْأَرْضُ، وَإِذَا قُمْتُ لَزِمْتَنِي.
قَالَ: فَكَيْفَ مَشْيُكَ؟
قَالَ: تَعْفَلَنِي الشُّعْرَةُ، وَتُعَنِّرُنِي الْبَعْرَةُ.

⁶² İkinci Abbâsi Döneminde Mizah, s.30.

⁶³ el-Basâir ve'z-zehâir, 1.Cilt, 1.Cüz, s.198.

⁶⁴ el-Ecvibetu'l-muskite, s.169; el-Basâir ve'z-zehâir, 1.Cilt, 2.Cüz, s.74.

- Haccâc : Yemekle aran nasıl (amca)?
Adam : Yediğimde vücudumda bir ağırlık, yemediğimde de zaaf hissediyorum.
Haccâc : Cinsel yaşamın nasıl?
Adam : O istekli olursa ben altından kalkamıyorum, ama cinsellikten alıkonduğumda da azıyorum.
Haccâc : Uykuyla aran nasıl?
Adam : Herkesin içinde uyuyorum, yatakta ise uyku tutmuyor.
Haccâc : : Oturman kalkman nasıl?
Adam : Oturduğum zaman adeta zemin altımdan kayıyor, kalktığımda ise sanki yer arkama yapışıyor.
Haccâc : : Yürüyebiliyor musun bari?
Adam : Ayağım saç teline takılsa yürümeye takatim olmuyor, hayvan pisliğine basınca da tókezliyorum⁶⁵.

(b)

Abdalmelik bin Mervan, bir gece sohbetinde yakın arkadaşlarıyla beraberken, *'Hanginiz, alfabe harflerini vücuttaki organların (baş harfleri) yardımıyla sayarsa, benden dilediğini dilesin'* der. Orada bulunanlardan Suveyd bin Gafle öne atılarak *'Ben sayarım ey Emirilmüminin'* der, halife *'Say öyleyse!'* deyince o da başlar:

أَنْفٌ (buğun), بَطْنٌ (karın), نُرْفُوقٌ (köprücük kemiği), نَعْرٌ (ağzın ön kısmı), دِمَاعٌ (beyin), حَلْقٌ (boğaz), خَدٌ (yanak), جَمَجَمَةٌ (kafatası), زَنْدٌ (dirsek kemiği, önkol, ulna), سَاقٌ (bacak), رَقَبَةٌ (boyun), دَكْرٌ (peniş), صِلَعٌ (kaburga kemiği), سِنْفَةٌ (dudak), عَيْنٌ (göz), طِحَالٌ (dalak), عَبْعَبٌ (sakak: çenenin altında sarkan et), ظَهْرٌ (sırt), قَفَاٌ (kafa), مَنخَرٌ (burun deliği), فَمٌ (ağız), كَفٌ (avuç), لِسَانٌ (dil), نَعْنُوعٌ (?), وَجْهٌ (yüz), يَدٌ (el). Bu, harflerin sonuncu-suydu, Allah halifemize selâmet ve esenlik versin!

Orada bulunan diğer zevattan biri kalkarak, *'Ey Emir! Ben her harfe insan bedeninden iki uzuv birden sayarım'* deyince, halife Abdalmelik Suveyd'e dönerek *'İşittin değil mi dedi-ğini!?'* der. Bunun üzerine Suveyd altta kalmayarak, *'Ben her harfe üç uzuv*

⁶⁵ *el-Keşkûl*, 2.Cilt, s.325.

⁶⁶ Başvurduğumuz klâsik ve modern sözlüklerde yer almayan نَمْرَةٌ، نَعْنُوعٌ، تَيْبَةٌ، نَمْرَةٌ sözcüklerine karşılık gösterilememiştir. Sadece, yukarıda aktarılan anekdot münâsebetiyle iki kaynakta (*el-Keşkûl* ve *el-Mustatraf*) geçen bu sözcükler, büyük bir ihtimalle müstensih hatasına uğramış olmalıdırlar.

sayarım!’ deyince, halife ‘Eğer sayabilirsen dile benden ne dilerse!’ der, o da başlar:

ا	أَنْفٌ ، أُذُنٌ ، أَسْنَانٌ	burun, kulak, dişler;
ب	بَطْنٌ ، بَصْرٌ ، بَرَّةٌ	karın, göz, meme ucu;
ت	تُرْقُوءَةٌ ، تَمْرَةٌ ، تَيْبَةٌ	köprücük kemiği, (?), (?);
ث	تَغْرٌ ، تَنَائِيَا ، تَدْيٌ	ağız, ön orta kesici dişler, göğüs;
ج	جُمُجْمَةٌ ، جَنْبٌ ، جَبْهَةٌ	kafatası, vücudun yanı, alın;
ح	حَلْقٌ ، حَنَّاكٌ ، حَاجِبٌ	boğaz, damak, kaş;
خ	خَدٌّ ، خِنْصِرٌ ، خَاصِرَةٌ	yanak, serçe parmağı, kalça;
د	دِمَاعٌ ، دُبُرٌ ، دُرُورٌ	beyin, arka, damak;
ذ	ذَكَرٌ ، ذَقْنٌ ، ذِرَاعٌ	penis, çene, kol;
ر	رَقِيَّةٌ ، رَأْسٌ ، رُكْبَةٌ	boyun, baş, diz;
ز	زَنْدٌ ، زُرْدَمَةٌ ، زَبٌ	dirsek kemiği, (?), penis;

Sözün bu kısmında halife kendini tutamayıp gülmeye başlar, Suveyd ise saymaya devam eder:

س	سَاقٌ ، سُرَّةٌ ، سَبَّابَةٌ	bacak, göbek, işaret parmağı;
ش	شَفَّةٌ ، شَعْرٌ ، شَارِبٌ	dudak, saç, bıyık;
ص	صَدْرٌ ، صَدْعٌ ، صَلْعَةٌ	göğüs, şakak, kel kafa;
ض	ضِلْعٌ ، ضَفِيرَةٌ ، ضِرْسٌ	kaburga kemiği, örgü saç, azı;
ط	طِحَالٌ ، طَرَّةٌ ، طَرْفٌ	dalak, perçem, parmak ucu;
ظ	ظَهْرٌ ، ظَفْرٌ ، ظُنْبُوبٌ	sırt, tırnak, incik kemiği;
ع	عَيْنٌ ، عُنُقٌ ، عَاتِقٌ	göz, boyun, omuz;
غ	غَيْبٌ ، غَلْصَمَةٌ ، غَنَّةٌ	sakak, gırtlak kapağı, geniz;
ف	فَمٌ ، فَكٌ ، فَوَادٌ	ağız, çene kemiği, yürek;
ق	قَفَا ، قَلْبٌ ، قَدَمٌ	kafa, kalp, ayak;
ك	كَفٌّ ، كَتِفٌ ، كَعْبٌ	avuç, omuz, aşık kemiği;
ل	لِسَانٌ ، لِحْيَةٌ ، لَوْحٌ	dil, sakal, kürek kemiği;
م	مَنْخَرٌ ، مَنْكِبٌ ، مِرْفَقٌ	burun deliği, omuz, dirsek;
ن	نَعْنُوعٌ ، نَابٌ ، نَبَا	(?), azı dişi, çıkıntı;
هـ	هَامَةٌ ، هَيْفٌ ، هَيْبَةٌ	başın tepe kısmı, bel (?), iskelet;
و	وَجْهٌ ، وَجْنَةٌ ، وَرَكٌ	yüz, yanak, kalça;
ي	يَمِينٌ ، يَسَارٌ ، يَأْفُوحٌ	vücudun sağ kısmı, vücudun sol kısmı, bingıldak.

Suveyd bunları söyledikten sonra hemen kalkar, halifenin önüne gelerek yeri öper. Abdülmelik bin Mervan ‘*Vallahi, daha fazlasını istemiyoruz*’ dedikten sonra Suveyd’e ne istiyorsa verilmesini emreder, onu eşi benzeri görülmemiş bir ikram ve ihsanla ödüllendirir⁶⁷.

(5) Şahıs Adları Üzerinden Kurgulanan Cevaplar

Bir şahsın özel adını, künyesini ve mensup olduğu kabilenin ismini oluşturan sözcüklerin anlamlarından hareketle doğaçlama yoluyla espri üretme biçimi bedevi kültür içinde oldukça yaygın bir usuldü. Bu yöntem, muhatap açısından hakaret, alay, iltifat vb. ifade edebileceği gibi, bazen tamamen dile hakimiyetin bir göstergesi olarak da sergilenebilmekteydi.

(a)

Birgün Muaviye’nin huzuruna, çirkin görünümüne sahip bir kabile reisi olan Şerik bin el-A’ver girer. Muaviye, muhatabının, bulunduğu makama ehil olmadığını düşünerek, suretine ve adını-künyesini oluşturan kelimelerin manalarına ilişkin şu yorumda bulunur:

Yaratılışça pek çirkinsin, ‘*güzel*’ olan senden hayırlıdır. Adın Şerik, halbuki Allah’ın ‘*şerik*’i yoktur; baban tek gözlü, iki gözü sağlıklı olan ‘*tek gözlü*’ kimseden daha iyidir, bütün bu koşullarda, nasıl oluyor da kavmine liderlik edebiliyorsun?

Ancak Şerik’in yanıtı, neden kabile reisi olduğunu açıklayacak derecede zekicedir:

Senin adın Muaviye, yani ‘*kendisi uluyan ve diğer köpekleri de ulumaya çağıran bir köpek*’; künyende *ibn Sahr* (kayanın oğlu) var, halbuki ‘*düzlük mevki*’ kayadan daha makbuldür; Harb’in oğlusun, halbuki barış (silm) savaştan (harb) daha iyidir. Ümeyye oğlusun, yani bir kadın kölenin, üstelik de küçültme ismine uğramış bir kölenin oğlusun. Tüm bu vasıflarınla, asıl sen nasıl oluyor da başımıza halife kesiliyorsun?

(b)

Amr bin Sa’d bin Sâlim, Me’mûn’un gece muhafızları sınıfından biriydi. Bir gece Me’mûn, gece bekçilerini denetlemek üzere dışarı çıktığında bu şahısla karşılaştı. Aralarında şu diyalog geçti:

Me’mûn : Adın ne?
Amr : عَمْرُو (Amr)

⁶⁷ *el-Keşkül*, 1.Cilt, s.413.

- Me'mûn : عَمَّرَكَ اللَّهُ (Allah ömrünü uzun etsin)
 Amr : إِبْنُ سَعْدٍ (Sa'd oğluyum)
 Me'mûn : أَسْعَدَكَ اللَّهُ (Allah mesut bahtiyar kılsın)
 Amr : إِبْنُ سَالِمٍ (Sâlim'in torunuyum)
 Me'mûn : سَلَّمَكَ اللَّهُ (Allah kurtuluş/esenlik bahşetsin)⁶⁸

(6) Mektuplaşmalar Yoluyla Gerçekleşen Hazırcevaplar

Kimi zaman da muhataplar arası cevaplaşmalar doğrudan değil, yazışmalar yoluyla gerçekleşmekteydi. *Edeb* literatürü kapsamına giren eserlerde, kabile liderleri, şâirler, devlet başkanları gibi toplumun elit kesiminin yanı sıra, sıradan halkın diyaloglarında da, yazışmalar yoluyla cereyan eden ilginç bir takım hazırcevaplık örneklerine rastlanmaktadır. Aşağıda buna ilişkin bir örnek yer almaktadır:

Bir adam, bir arkadaşına, belirli bir miktar paraya ihtiyacı olduğunu mektupla bildirir. Arkadaşı, cevâben 'Şu sıralar elim dar, bir kuruş gönderecek durumda değilim!' diye yazar. Bu sefer, parayı isteyen arkadaş, aldığı mektubun arkasına şu cümleyi yazarak mektubu yeniden gönderir:

إِنْ كُنْتَ صَادِقًا كَذَّبَكَ اللَّهُ، وَإِنْ كُنْتَ كَاذِبًا صَدَّقَكَ اللَّهُ.

Eğer doğru söylüyorsan, Allah, söylediğin sözünde seni yalancı çıkarsın; yok eğer yalan söylüyorsan, söylediğin söz hakkında gerçek yapsın!⁶⁹

Kaynakça

- el-Câhız, Ebû Osman Amr bin Bahr, *el-Beyân ve't-Tebyîn (I-II; 4 Cüz)*, Tahkik: Abdusselâm Hârûn, Mektebetu'l-Hâncî, 4. Baskı, Mısır, 1975.
- el-Câhız, Ebû Osman Amr bin Bahr, *el-Mehâsin ve'l-ezdâd*, Haz.: Muhammed Sevid, Dâru ihyâi'l-ulûm, 1. Baskı, Beyrut, 1991.
- İbn Abdi Rabbih, *el-Ikdu'l-ferîd (I-VII)*, Tahkik: Ahmed Emîn & Ahmed ez-Zeyn & İbrahim el-Ebyârî, Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 3.Baskı, Beyrut-Kâhire, 1965.
- el-Ebşihî, Şihâbuddîn Muhammed bin Ahmed, *el-Mustatraf fî kulli fenn mustazraf*, Haz. Muhammed Hayr Tu'me el-Halebî, Dâru'l-maârif, 3.Baskı, Beyrut, 2001.

⁶⁸ *el-Mustatraf fî kulli fenn mustazraf*, s.93.

⁶⁹ *el-Keşkül*, 1.Cilt, s.288.

- el-Husrî, **Cem'ul-cevâhir fî'l-mulah ve'n-nevâdir**, Tahkik: Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-cîl, Beyrut, 1987.
- Husrî, İbrahim Ali, **Zehru'l-âdâb (I-II)**, Şerh ve Tahkik: Ali Muhammed el-Bicâvî, II. Baskı, Dâru ihyâi'l-kutubi'l-Arabiyye.
- İbn Ebî Avn, **el-Ecvibetu'l-muskite**, Tahkik: Muhammed Abdulkâ-dir Ahmed, Matâbiu'n-nâşiri'l-Arabî, Kahire, 1983.
- et-Tevhîdî, Ebû Hayyân, **el-Basâir ve'z-zehâir (I-IX)**, Tahkik: Ve-dâd el-Kâdî, Dâru Sâdir, 1.Baskı, Beyrut, 1988.
- Zemaşşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmud bin Ömer; **Rabû'l-ebâr ve nusûsu'l-ahbâr (I-IV)**, Tahkik: Târik Fethî es-Seyyid, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 1.Baskı, Beyrut, 2006.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman, **Kitâbu'l-ezkiyâ**, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, I. Baskı, Beyrut, 1985.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferac, **Ahbâru'l-hamkâ ve'l-muğaffelîn**, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 1.Baskı, Beyrut, 1985.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferac, **Ahbâru'z-zırâf ve'l-mutemâcinîn**, Haz.: Bessâm Abdulvehhâb el-Câbî), Dâru İbn Hazm, 1.Baskı, Beyrut, 1997.
- el-Âmilî, Bahâuddîn, **el-Keşkül (I-II)**, Haz.: Et-Tâhir Ahmed ez-Zâhî, Dâru ihyâi'l-kutubi'l-Arabiyye, Beyrut.
- el-Hamevî, Yâkût, **Mu'cemu'l-udebâ (X: 20Cüz)**, Dâru'l-fikr, 3. Baskı, 1980.
- Ebu Kâsım el-Hasen bin Muhammed bin Habîb en-Nisâbûrî, **Ukâlâu'l-mecânîn**, Tahkik: Ömer el-Esad, Dâru'n-nefâis, 1. Baskı, Beyrut, 1987.
- Rozenthal, Franz, **Erken İslam'da Mizah (Humour in Early Islam)** Çev.: Ahmet Arslan, İris Yayıncılık, I. Baskı, İstanbul, 1997.
- Hatîb el-Bağdâdî, **Kitâbu't-tatfîl**, Tahkik: Abdullah Abdurrahîm Useylân, 1.Baskı, Dâru'l-medenî, Bağdat, 1986.
- Nuveyrî, Şihâbuddin Ahmed bin Abdulvehhab, **Nihâyetu'l-erab fî funûni'l-edeb (I-XXX)**, Vizâratu's-sekâfe ve'l-irşâdi'l-kavmî, Kahire.
- Husrî, İbrahim Ali, **Zehru'l-âdâb (I-II)**, -Şerh ve Tahkik: Ali Muhammed el-Bicâvî-, II. Baskı, Dâru ihyâi'l-kutubi'l-Arabiyye.
- el-Enbârî, İbn Ahmed el-Mukrî, **el-Muhtâr min nevâdiri'l-ahbâr**, el-Mektebetu'l-asriyye, Beyrut, 1994.
- Doğan, Yusuf, **İkinci Abbâsi Döneminde Mizah** (Basılmamış Doktora Tezi: U.Ü. Sos.Bil.Ens. 2003).

İbn Kuteybe, ***Uyûnu'l-ahbâr***, Dâru'l-kutubi'l-Misriyye (c.I-II), I.
Baskı, Kahire, 1930.